

New Europe College *Petre Țuțea* Program Yearbook 2007-2008

ALEXANDRA MARIA CIOCÂRLIE
FELICIA DUMAS
SORIN GABRIEL IONIȚĂ
MARIA MATEONIU
LUCIA SAVA
STELA SUHAN
ȘTEFAN VIANU

Editor: Irina Vainovski-Mihai

Volum publicat în cadrul unui proiect finanțat de Agenția pentru
Strategii Guvernamentale

Volume published within a project financed by the Romanian Agency
for Governmental Strategies

Copyright – New Europe College

ISSN 1584-0298

New Europe College

Str. Plantelor 21

023971 Bucharest

Romania

www.nec.ro; e-mail: nec@nec.ro

Tel. (+4) 021.307.99.10, Fax (+4) 021. 327.07.74

FELICIA DUMAS

Născută în 1970, la Pitești

Doctorat în filologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași (1998)

Teză: *Tehnici non verbale de comunicare în liturghia ortodoxă*

Conferențiar, Facultatea de Litere, Departamentul de Limbi și Literaturi Străine
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Director de proiect național de cercetare științifică finanțat de Ministerul
Educației Naționale și Cercetării Științifice, intitulat *Dicționar român-francez,
francez-român de termeni religioși ortodocși* (2007-2010)

Participări cu comunicări științifice la colocvii și congrese internaționale din
țară, precum și din Franța, Polonia, Liban

Autoare a numeroase studii publicate în reviste de specialitate din țară și
străinătate

Cărți

Gest și expresie în liturghia ortodoxă. Studiu semiologic, prefață de prof. dr.
Maria Carpov, Iași, Institutul European, 2000

Lexicologie française, Iași, Casa editorială Demiurg, 2008

FELICIA DUMAS

Née le 2 juin 1970 à Pitești (département d'Argeș), Roumanie

Docteure en linguistique, Université « Alexandru Ioan Cuza », Iași, Roumanie
(1998)

Thèse : *Techniques de communication non-verbales dans la liturgie orthodoxe*

Maître de conférences, Université « Alexandru Ioan Cuza », Iași,
Faculté des Lettres, Département de langue et de littérature françaises

Directrice de projet national de recherche dont le but scientifique est la
rédaction d'un Dictionnaire roumain-français, français-roumain de termes
religieux orthodoxes (2007-2010)

Communications scientifiques à des colloques et des congrès internationaux
(Roumanie, France, Pologne, Liban)

Nombreux articles scientifiques parus dans des revues roumaines et étrangères

Livres

Auteure d'un livre sur la sémiologie du geste liturgique byzantin (*Gest și expresie în liturghia ortodoxă. Studiu semiologic*, préface de prof. dr. Maria Carpov, Iași, Institutul European, 2000)

Auteure d'un livre sur le lexique de la langue française (*Lexicologie française*, Iași, Casa editorială Demiurg, 2008)

PĂSTRAREA ȘI TRANSMITEREA LIMBII ROMÂNE ÎN FAMILIILE DE ROMÂNI ȘI ÎN FAMILIILE MIXTE FRANCO-ROMÂNE CARE TRĂIESC ÎN FRANȚA

Analiză de cazuri și propuneri pentru conservarea limbii române în condițiile unui bilingvism (franco-român) și ale biculturalității

„Limba maternă se află la originea structurării fiecărui vorbitor căci ea este înscrisă, înainte de organizarea propriu-zisă a limbajului, la nivelul rădăcinilor senzoriale și corporale ale acestuia. Altfel spus, ea se referă la întregul univers al legăturilor corporale ale copilului cu mama și cu toate conținuturile perceptuale și emoționale din jurul acesteia. Prin urmare, atunci când limba maternă devine o limbă mută, există riscul unei alienări provocate de limba celuilalt. Din acest motiv, dar și ca mijloc de protecție în scopul supraviețuirii, străinii rămân împreună în exil, pentru a continua să vorbească limba maternă, cu toată savoarea și culorile sale”.¹

Românii sunt numeroși în Franța, emigrați în două mari valuri, pe care le-am delimitat din punct de vedere istoric prin raportare la momentul răsturnării regimului comunist din România din decembrie 1989. Vom vorbi, deci, în lucrarea de față de o emigrație politică de dinainte de 1989 și de una economică, care a avut loc după 1989. Vom reveni într-o a doua parte a lucrării asupra acestui aspect. În contextul integrării destul de recente a României în Uniunea Europeană, se impune o cercetare amănunțită a mai multor aspecte, lingvistice, sociologice, culturale, referitoare la integrarea acestor români în societatea franceză

contemporană. Singura inițiativă a unui astfel de studiu științific – după știința noastră – realizat în această privință îi aparține unei cercetătoare de origine română, ea însăși stabilită în Franța, Dana Diminescu. *Visibles, mais peu nombreux* (Vizibili, dar puțini la număr) este titlul unui volum colectiv apărut în 2003 la editura Maison des Sciences de l'Homme și coordonat de cercetătoarea româncă, sociolog de formație. El cuprinde o serie de articole referitoare la diferitele tipuri de fenomene emigraționale ale românilor înspre diverse părți ale Europei (Europa Occidentală, Israel), printre care și în Franța. Nici o referire la bilingvism, la păstrarea limbii române și mai ales la transmiterea ei la copiii născuți în aceste familii de români stabilite în Franța; și cu atât mai puțin la copiii născuți în familii mixte, franco-române.

Ocupându-ne din ce în ce mai mult în ultima vreme de cercetarea bilingvismului în general și a celui franco-român în special, am putut inventaria o serie de cazuri de situații lingvistice definite la nivelul acestor tipuri de familii, de români sau mixte, punându-ne de fiecare dată problema păstrării limbii române și a transmiterii ei la copiii născuți în aceste familii. Cazurile sunt multiple, complexe și variate. Ele alcătuiesc corpusul analizei noastre socio-lingvistice. Din punct de vedere metodologic, analiza lingvistică a acestor cazuri se va sprijini pe modelul imaginarului lingvistic și socio-cultural propus de lingvista franceză Anne-Marie Houdebine de la Universitatea Paris 5, „René Descartes”, Sorbona.

Prin urmare, ceea ce ne interesează cu precădere în prima parte a lucrării de față este să încercăm să vedem în ce fel imaginarul lingvistic construit în jurul limbii române, profund înrădăcinat într-un imaginar cultural (care îl generează) influențează procesul de transmitere (sau de netransmitere) a limbii române în familiile acestor români stabiliți în Franța, precum și în familiile mixte, franco-române ce locuiesc în această țară vest-europeană. Vom lucra pe un corpus alcătuit din treizeci de familii și anume: cinci cazuri de familii monoculturale (cu ambii părinți români), cu copii născuți în Franța; cinci cazuri de familii monoculturale cu copii născuți în România, înainte de plecarea și stabilirea în Franța; cincisprezece cazuri de familii mixte, franco-române, cu copii născuți în Franța; și cinci cazuri de familii mixte, franco-române, cu copii născuți în România. Toate aceste situații de contacte lingvistice vor fi analizate ținând cont de ocupația și de pregătirea socio-profesională a părinților, de perioada lor de ședere în Franța, de momentul emigrării acestor familii – parametrii absolut necesari pentru studiul imaginarului lingvistic și cultural

care se află la baza fenomenului de transmitere a limbii române ca limbă maternă.

Prin imaginar lingvistic, înțelegem aici, împreună cu Anne-Marie Houdebine, „raportul întreținut de vorbitor cu limba pe care o vorbește”,² ansamblul reprezentărilor pe care un vorbitor și le construiește în legătură cu limba pe care o vorbește, comentariile sale referitoare la folosirea sau nefolosirea acestei limbi. Prin imaginar cultural, înțelegem, prin analogie, raportul întreținut de subiecții vorbitori ai unei limbi cu o cultură căreia îi aparțin, ansamblul reprezentărilor pe care ei și le construiesc în legătură cu cultura poporului din care fac parte. Vom pleca de la ipoteza (pe care vom încerca să o verificăm în urma analizei corpusului) potrivit căreia imaginarul cultural îl generează pe cel lingvistic, acesta din urmă fiind puternic ancorat în imaginarul cultural.

1. Contextul izotopic și ipotezele cercetării

Pentru românii emigrați înainte de 1989, imaginarul cultural era dominat de mândria de a fi reprezentanții unei mari culture europene, oprimată de un regim anti-cultural. Marea lor majoritate au trăit exilul sub semnul apartenenței la această românită deosebită, continuând să-și învețe copiii românește (concomitent cu limba franceză), datorită manifestării puternice a normelor identitare de la baza imaginarului lingvistic, care au sprijinit și influențat funcționarea normelor comunicaționale. Prin norme comunicaționale, înțelegem aici, împreună cu Anne-Marie Houdebine, normele care facilitează integrarea într-un grup, accentul fiind pus pe înțelegere.³ Normele prescriptive sunt reperabile în discursuri care practică excluderea unor varietăți, sau idiomuri; normele fictive (din care fac parte normele identitare) sunt definite ca „reprezentări imaginare ale subiecților care se regăsesc în argumente estetizante, afective, nesuținute de vreun discurs anterior de tip instituțional, școlar sau gramatical”.⁴ După 1989, imaginarul socio-cultural dominant se dovedește a fi mai degrabă cel al unui complex de inferioritate etnică și națională, care generează un imaginar lingvistic la nivelul căruia asistăm la o ștergere a normelor identitare în favoarea unui alt tip de norme (tot fictive: „ne e rușine să vorbim românește”), care susțin funcționarea normelor prescriptive în privința transmiterii limbii române copiilor născuți în familiile de români precum și în familiile mixte, franco-române. S-a ajuns în felul acesta la situații de monolingvism,

limba română fiind sacrificată în numele unei așa-zise condiționări monolingvistice (franțuzești) a unei bune integrări în societatea franceză și a unei bune reușite socio-profesionale. Vom încerca să demonstrăm în continuare, nuanțând cât mai mult cu putință, aceste afirmații.

2. Cazul familiilor monoculturale

Să începem cu familiile monoculturale (în care ambii părinți sunt români) cu copii născuți în Franța, după momentul emigrării părinților. Ca și celelalte trei cazuri delimitate în vederea analizei lingvistice și socio-culturale, și acesta prezintă câteva ramificații tipologice, individualizate în funcție de trei mari criterii: tipul de emigrare al părinților (politic sau economic); nivelul de competențe lingvistice de limbă franceză al părinților; tipul de pregătire socio-profesională al ambilor părinți. Din cele cinci cazuri de astfel de familii (monoculturale, cu copii născuți în Franța) inventariate în corpus, numai în două limba română este transmisă copiilor în același timp cu limba franceză. Este vorba despre două familii de intelectuali, una de profesori și cealaltă de medici, emigrați înainte și, respectiv, după 1989, cu bune cunoștințe de limbă franceză, ai căror copii sunt bilingvi, vorbind în același timp română și franceză. În celelalte trei cazuri, copiii nu vorbesc deloc românește, chiar dacă unii dintre ei mai păstrează legătura cu România, unde mai merg din când în când. Este vorba despre copii născuți din părinți emigrați înainte de 1989 (exilați politic), care vorbeau destul de bine franțuzește în momentul emigrării, de profesie liberală. Care să fie atunci factorii care influențează procesul transmiterii și, respectiv, al netransmiterii limbii române și care sunt normele privilegiate la nivelul acestor două tipuri de contacte lingvistice dintre română și franceză (dintre care cel de al doilea este complet ratat)? În cel de al doilea caz, agentul lingvistic de transmitere a limbii materne este mama, cei doi părinți fiind români și deci, vorbitori de limbă română; cu atât mai mult cu cât, în familiile în care limba română nu este transmisă copiilor, am constatat că nivelul competențelor lingvistice de limbă franceză al părinților era – în momentul emigrării lor – mai degrabă modest. Ceea ce înseamnă că trebuie să căutăm în altă parte – și anume la nivelul normelor de la baza imaginarului cultural – rațiunile unor astfel de comportamente. În primele două cazuri (de transmitere a limbii române), putem constata că normele dominante sunt cele identitare și comunicaționale, la nivelul unui imaginar lingvistic

profund ancorat într-un imaginar cultural pozitiv, valorizant. Limba română este înțeleasă ca suport al unei mari culturi europene, ca marcă identitară a apartenenței la această cultură remarcabilă, de care suntem mândri. Părinții continuă deci să transmită limba română copiilor lor pentru a le transmite în același timp și această moștenire culturală ai cărei purtători sunt, normele care acționează pentru punerea în practică a acestui proces de transmitere fiind cele identitare: îi învață pe copii românește pentru ca ei să continue să-și exprime identitatea românească, aceea a unui popor care – deși sărac – este purtătorul unei culturi de excepție, al unei mari culturi europene, care a dat patrimoniului cultural universal personalități remarcabile în toate domeniile (de la științele exacte până la științele umane, artă, literatură, muzică etc.). Limba română este deci înțeleasă ca o marcă identitară, suport și instrument lingvistic de exprimare a unui imaginar cultural valorizant. Trebuie să fim mândri că suntem români (sau, în orice caz, să nu ne fie rușine de lucrul acesta) și să continuăm să ne învățăm copiii românește, deoarece este limba-suport a acestei importante moșteniri culturale. Acești părinți știu că limba română poate fi transmisă sub forma unui bilingvism franco-român și a unei biculturalități (franco-române). Normele comunicaționale stabilesc cu precizie tipul de interlocutori cu care copiii lor pot vorbi românește, tipurile de ocazii sociale și lingvistice, diferitele varietăți de mediu lingvistic. Prin urmare, acești copii vorbesc românește cu părinții lor, cu bunicii lor (care, în majoritatea cazurilor trăiesc în continuare în România și nu înțeleg limba franceză), cu prietenii lor de aceeași origine, acasă (deci, în familie) sau când își petrec vacanțele la bunici. Normele prescriptive în privința limbii române sunt înțelese cu multă suplețe, vizând interdicția de a vorbi românește în anumite ocazii lingvistice, cu anumite tipuri de interlocutori (lipsiți de competențe lingvistice de limbă română). În privința normelor identitare, acestea sunt întreținute de către părinți la nivelul unei identități românești exprimate și trăite în mediu francez sub semnul unei biculturalități franco-române. Iar copiii lor învață limba română în același timp cu limba franceză, atribuind fiecare dintre cele două limbi unui tip precis de mediu – cel familial, în cazul limbii române și cel lingvistic înconjurător, în cazul limbii franceze – cu la fel de multă plăcere, normele care domină acest proces de învățare fiind în cazul lor normele afective (sub-categorie a normelor fictive).

3. Frâne în procesul de transmitere a limbii române în familiile monoculturale

În cazul familiilor monoculturale în care limba română nu este transmisă, agentul lingvistic transmițător nu funcționează în mod „normal” și mama româncă îi vorbește în franceză copilului său român, născut și crescut în mediu francez. Acest factor responsabil de netransmiterea limbii române este de multe ori coroborat cu un altul și anume cu natura mai degrabă economică a emigrării părinților, al căror scop suprem și imediat este acela al unei integrări perfecte (în sensul asimilării) în societatea franceză prin eliminarea românei (văzută ca un cod lingvistic ce trădează o origine precisă) și adoptarea exclusivă a limbii franceze în vorbirea copiilor ca aceștia să poată să se integreze perfect din punct de vedere socio-școlar mai întâi și mai târziu, socio-profesional. Într-unul din cazuri, tatăl român și-a franțuzit extrem de evident numele românesc⁵ (de la Tomescu la Tomescot) cu scopul foarte transparent de a șterge orice urmă a originii sale românești. Avem aici un exemplu de deghizare, care reflectă un imaginar cultural anihilant, ce dă naștere unui imaginar lingvistic de respingere totală, de renegare a limbii române. Funcționarea normelor fictive este evidentă: nu trebuie să vorbim românește, nu trebuie să-i învățăm pe copii românește, pentru a nu ne trăda originile românești și a ne da drept francezi. Cum se poate însă să te dai drept francez, când ești român, de fapt? Debarasându-te de identitatea de român, care riscă să fie trădată prin folosirea limbii române. Acești români se „deghizează” în francezi, adoptând limba franceză ca unic cod lingvistic și franțuzindu-și numele, ultimă marcă a românității de origine. Dar de ce să vrea să se dea drept francezi, când de fapt sunt români? Pentru că sunt obsedați de un imaginar cultural complet devalorizant, construit pe o proiecție în oglindă, reflectată de stereotipurile vehiculate de anumite mijloace de informare în masă din Franța. Românii sunt prost văzuți aici; la televiziunea franceză, a fi român este același lucru cu a fi hoț sau țigan. Această imagine trunchiată (construită la un singur nivel, cel al mijloacelor de informare în masă) se află la baza construirii acestui imaginar cultural devalorizant, care dă naștere unui imaginar lingvistic de anihilare totală a limbii române, văzută ca suport lingvistic al unei „culturi înapoiate”, ca marcă lingvistică a apartenenței la un „popor înapoiat, necivilizat”. Acest imaginar lingvistic este bazat pe funcționarea normelor prescriptive în privința folosirii limbii române, alături de normele fictive. Nu trebuie să-i învățăm pe copii limba română. La ce le trebuie

să știe să și vorbească românește? La nimic.⁶ La școală și mai departe, la locul de muncă trebuie să știe să vorbească bine franțuzește. Prin urmare, limba română trebuie eliminată, ca ei să învețe să vorbească perfect franțuzește și să reușească în viață în Franța, în sensul unei bune integrări socio-profesionale. Limba română nu ar face decât să le trădeze o apartenență etnică și culturală care deranjează, care trebuie renegată și la care trebuie să renunțe, pentru a „îmbrăca” o alta – de împrumut – cea de francezi. Întâlnim acest tip de imaginar cultural și lingvistic și în câteva cazuri de familii mixte, franco-române, în care limba română nu este transmisă copiilor născuți în aceste familii.

4. Familiile monoculturale cu unul sau mai mulți copii născuți în România

În cazul familiilor monoculturale cu copiii născuți în România, situația pare a fi mai omogenă, copiii continuând – în principiu – să vorbească românește (limba lor maternă, învățată acasă, în România) în paralel cu franceza învățată și perfecționată din momentul sosirii lor în Franța. Avem trei cazuri de astfel de familii (de intelectuali: ziariști și medici), emigrate înainte de 1989 și două cazuri de familii (tot de intelectuali: profesori și, respectiv, familia unui preot ortodox) emigrate după 1989. În două din primele cazuri, precum și în ultimele două, copiii se aflau la o vârstă școlară destul de avansată în momentul sosirii în Franța (și începuseră deja să învețe la școală franceza, în România), iar într-un al treilea caz erau destul de mici (de 3 și, respectiv, 4 ani) și nu avuseseră nici un contact cu limba franceză. Prin urmare, în această familie, părinții au întrerupt temporar comunicarea în limba română cu copiii, în scopul de a-i învăța franțuzește, limba mediului lingvistic ne-familial înconjurător. Apoi, după ce copiii au învățat limba franceză, au revenit la comunicarea „normală” în limba română acasă, cu aceștia. În toate aceste cazuri, avem de-a face cu situații de bilingvism la acești copii născuți în România și crescuți apoi în Franța, în mediu lingvistic ne-românesc. Imaginarul lingvistic construit în privința limbii române este generat de un imaginar cultural „normal”, mai degrabă valorizant, limba română fiind văzută ca suport lingvistic al unei culturi europene importante, de care trebuie să fim mândri, sau – în orice caz – de care nu trebuie să ne fie rușine! Și cunoaștem personal o tânără franco-româncă, născută în România, într-o familie de intelectuali care au cerut azil politic în Franța înainte de

1989. Ea vorbește impecabil ambele limbi, fără să mai vorbim de succesul reușitei sale socio-profesionale: a obținut diploma de *agrégée de lettres modernes* și era deja asistent universitar la Sorbona. Vorbește cu aceeași plăcere și românește și franțuzește, deoarece imaginarul lingvistic construit în jurul limbii române este bazat – în cazul ei precis – mai ales pe funcționarea normelor identitare și comunicaționale. Vorbește românește cu familia și cu prietenii ei români, iar reprezentarea despre limba română este aceea a unei limbi care vehiculează o mare cultură europeană a cărei purtătoare este. Prin urmare, ea are propriul imaginar lingvistic referitor la limba română și, implicit, propriul imaginar cultural construit în privința originii sale românești. Ne aflăm aici în prezența unui aspect extrem de important al cercetării noastre: transmiterea limbii române copiilor născuți în aceste familii presupune în același timp și transmiterea imaginarului lingvistic al părinților construit în jurul limbii române. Iar acest proces de transmitere depinde în mod foarte strâns de tipul de imaginar cultural pe care părinții respectivi îl dezvoltă și îl cultivă referitor la originea lor românească. Vom reveni ulterior asupra acestui aspect.

5. Familiile mixte

În ceea ce privește familiile mixte cu copii născuți în Franța, am putut constata faptul că situația transmiterii limbii române este mai degrabă încurajatoare, pozitivă, în zece cazuri din cincisprezece româna fiind cunoscută (în diferite moduri) de către copiii născuți în aceste familii franco-române. În patru din acestea, părintele român este tatăl, lui revenindu-i rolul de agent lingvistic transmițător al limbii paterne; în celelalte unsprezece cazuri, mama este româncă și prin urmare, ea este cea care ar fi trebuit să își învețe copiii românește. Un singur tată din patru și patru mame din șapte (din grupul nostru de familii mixte) au reușit să transmită limba română în același timp cu însușirea limbii franceze, copiii lor fiind vorbitori bilingvi franco-români. Este vorba despre situații de bilingvism simultan, copiii respectivi însușindu-și cele două limbi în același timp în familie, limba română fiind vorbită cu interlocutori preciși și foarte bine cunoscuți de către copii, în ocazii lingvistice pe care ei le cunosc (de asemenea) foarte bine. Acești copii manifestă comportamente lingvistice reciproce⁷ față de membrii familiei lor care vorbesc românește (mama sau tata), de anumiți prieteni de joacă (care

provin tot din familii mixte), precum și față de alți membri mai îndepărtați ai familiei lor române, rămași în general în România. Ei vorbesc românește numai acasă, sau atunci când sunt în vizită la prieteni care au aceleași competențe lingvistice ca ei, sau atunci când merg în vacanțe în România, la bunici. În acest caz, avem de-a face cu un imaginar lingvistic generat de un imaginar cultural valorizant, respectat și încurajat și de celălalt părinte, francez. Normele dominante sunt, în cazul acesta, cele comunicaționale, care stabilesc interlocutorii cu care se poate vorbi românește și ocaziile lingvistice în care limba română poate fi folosită, precum și normele identitare, ca sub-categorie a normelor fictive. Limba română este transmisă în aceste familii ca suport lingvistic al unei culturi diferite, alta decât cea franceză, o mare cultură europeană.

6. Criteriul competențelor lingvistice și al interesului cultural din partea celui alt părinte, ne-român

În cazul familiilor mixte, franco-române, mai intervine un factor de care trebuie să ținem seama pentru analiza acestui proces de transmitere a limbii române și anume, criteriul competențelor de limbă română ale ambilor părinți, inclusiv deci (și mai cu seamă) de cele ale părintelui francez. În acest caz foarte precis, tipul de contact lingvistic dintre cele două limbi este mai complex, deoarece una dintre regulile elementare de politețe lingvistică este aceea conform căreia nu se vorbește cuiva într-o limbă care nu este înțeleasă de toți cei care sunt prezenți la discuție (sau care sunt de față). Mai ales într-un cadru restrâns și extrem de personal precum acela al familiei. În trei cazuri din patru (din cele cincisprezece care alcătuiesc corpusul nostru de familii mixte), mama franțuzoaică știe și românește, chiar dacă nu îi (le) vorbește copilului (copiilor) în această limbă (ci le vorbește în mod normal și natural în limba franceză). Totuși, chiar dacă s-ar părea că toate condițiile sunt practic îndeplinite în aceste trei familii pentru ca limba română să fie transmisă la copii, numai într-una singură copiii sunt bilingvi franco-români, reprezentativi pentru situația de bilingvism simultan. În majoritatea celorlalte familii mixte din corpusul nostru, tatăl francez este interesat de cultura română, de limbă de asemenea, neîmpiedicând în nici un fel procesul de transmitere a limbii române copiilor lor, în același timp cu învățarea de către aceștia a limbii franceze, în mediu lingvistic majoritar francez. Cu toate acestea, limba română nu este transmisă decât în zece cazuri din

cincisprezece. În cazul celor cinci familii mixte ale căror copii nu vorbesc românește, avem de-a face cu un imaginar lingvistic construit (de către părintele român) în jurul limbii române dominat mai cu seamă de normele prescriptive și fictive referitoare la această limbă. Acești copii nu trebuie să știe să vorbească românește pentru că nu au deloc nevoie de această limbă, ei fiind deja francezi. În mod automat, un copil născut dintr-un părinte de naționalitate franceză dobândește la rândul lui cetățenia franceză. Prin urmare, acești copii nu trebuie să învețe limba română pentru că nu le trebuie, „nu le servește la nimic. Sunt francezi, nu se vor mai întoarce în România, vor crește și vor rămâne în Franța”.⁸ Aceste norme prescriptive sunt accentuate de o serie de norme fictive referitoare la folosirea limbii române. Competențele lingvistice românești nu ar face decât să trădeze o origine pe care ei doresc să o ștergă, pe care părintele român dorește să o ștergă pentru ca respectivul copil, născut în Franța, să nu aibă decât o singură identitate, „mai bună”, franceză. Acești părinți nu sunt cu totul împotriva situației de bilingvism, fiind de acord – în majoritatea cazurilor ca acești copii să fie bilingvi, dar nu franco-români, ci franco-englezi, franco-italieni. Considerată drept o limbă moartă din punct de vedere geopolitic, limba română este complet eliminată din moștenirea lingvistică și culturală a acestor copii. În aceste cazuri foarte precise, acest tip de imaginar lingvistic este produsul unui imaginar cultural devalorizant, anihilant sau cu tendință anihilantă. Părintele român poate dobândi cetățenia franceză în urma căsătoriei cu un cetățean francez, considerându-se apoi francez, numai francez, deoarece din punct de vedere cultural este „mult mai valorizant”; prin urmare, reprezentarea referitoare la familia sa mixtă va fi aceea a unei familii franceze, de francezi care locuiesc în Franța, fără intenția de se întoarce în România, care trebuie să vorbească „în mod normal și firesc” limba franceză și mai ales să vorbească în această limbă copiilor lor. „E mult mai bine pentru viitorul lor!”, după cum ne-au mărturisit unii dintre subiecții anchețați.

7. Cazuri de bilingvism pasiv și sustractiv

Am inventariat și trei cazuri de alte tipuri de bilingvism, tot la copiii născuți în aceste familii mixte franco-române: două situații de bilingvism pasiv⁹ și una de bilingvism sustractiv.¹⁰ Limba română este transmisă în mod mai mult sau mai puțin „normal” în aceste familii, rezultatele acestui

proces nemaleprezentând forme de bilingvism simultan – situație ideală ce caracteriza cazurile prezentate mai sus. În cazul de bilingvism sustractiv, mama româncă și-a învățat românește copiii născuți în Franța, care înțeleg românește – după spusele sale – dar nu vorbesc decât „dacă sunt obligați”. Această ultimă afirmație a sa – răspuns la chestionarul nostru de anchetă – ni se pare interesantă din două puncte de vedere: în primul rând, din punctul de vedere al tipului de însușire a limbii române de către acești copii și, în al doilea rând, din punctul de vedere al imaginarului lingvistic dezvoltat de ei în privința limbii române. Ei au învățat românește într-un mediu lingvistic predominant franțuzesc, româna fiind o limbă vorbită numai de mama lor, o limbă diferită de cea vorbită de toată lumea din jurul lor. În ce mod și din ce cauză au ajuns ei să nu mai vrea să o vorbească? Am interpreta acest tip de comportament lingvistic în termeni de comportament lingvistic reciproc inhibat, acești copii neavând prea des ocazii lingvistice de a vorbi românește și mai ales interlocutori cu acest tip de competențe lingvistice (românești). Mama lor ne-a mărturisit că le-a vorbit românește până la o anumită vârstă, pentru ca ei să învețe „puțin” limba, după care toată lumea a început să vorbească în limba franceză în familie. Școlarizați și crescuți în Franța, unde nu mai intrau deloc în contact cu alți interlocutori vorbitori de română, copiii respectivi au ajuns într-o situație lingvistică pe care am caracterizat-o ca bilingvism sustractiv. Ei și-au construit propriul imaginar lingvistic despre limba română, dominat de norme fictive (identitare) și prescriptive. Crescând, pe cale de a-și construi o identitate în Franța, departe de un contact permanent cu limba română, cu România (țara de origine a mamei lor), acești copii au început să-și reprime competențele lingvistice de română, percepute ca exotice și nenesecare (și judecate astfel de cei din anturajul lor, copii ce au devenit apoi, tineri preadolescenți), simțindu-se mai degrabă francezi. Neavând un imaginar cultural românesc, netransmis (și neconstruit) de către mama lor, imaginarul lingvistic pe care ei și l-au construit depre limba/suport al acestei culturi pe care ei nu o cunosc este unul de inhibare, de reticență.

Într-unul din cele două cazuri de bilingvism pasiv, este vorba despre copilul cel mai mare al unei familii franco-române care locuiește la Paris, un băiețel de 9 ani crescut mai mult de un bunic român, din partea mamei. Acest copil înțelege românește, fără să vorbească însă această limbă (a mamei și a bunicului său) și am putut constata direct natura pasivă a bilingvismului său, cunoscându-l pe băiețelul respectiv acum un an de zile. Bunicul este cel care i-a vorbit românește și nu mama lui,

deoarece el a petrecut mai mult timp cu băiatul decât aceasta („care lucrează”).¹¹ Crescut în mediu lingvistic predominant francez, fără alți interlocutori care să știe să vorbească românește în anturajul său imediat, copilul respectiv și-a dezvoltat această formă de bilingvism pasiv, înțelegând ce îi spune bunicul său în română, dar răspunzându-i invariabil în limba franceză. Observând că nu reușește să-l facă să vorbească românește, bunicul respectiv nu a mai vorbit cu celălalt nepotul decât în franceză, iar acesta nici măcar nu înțelege limba română (ca fratele său mai mare). Cu toate acestea, el continuă să-i vorbească românește nepotului cel mare, conștient fiind de faptul că măcar el trebuie să cunoască (chiar și numai la acest nivel, al înțelegerii) limba purtătoare a culturii de origine a mamei sale, al cărui purtător este și el, în fond. Imaginarul lingvistic dezvoltat în privința limbii române de către acest băiețel este cel pe care i l-a transmis bunicul său matern, creat deci de acesta și nu de un imaginar cultural, așa cum credem că stau lucrurile în cazul adulților. Imaginarul cultural al acestui bunic este unul mai degrabă valorizant, care hrănește un imaginar lingvistic bazat pe norme comunicaționale (noi înșine l-am auzit vorbindu-i în limba română băiatului cel mare) și pe norme mai ales afective (și mai puțin identitare), domnul respectiv nutriend o nostalgie (pe care ne-a mărturisit-o) referitoare la țara de origine și la limba părinților săi.

8. Concluziile analizei corpului

În ceea ce privește copiii născuți în familii mixte, franco-române, dar în România, înainte de emigrarea părinților în Franța, am constatat că limba română le este transmisă, agentul lingvistic transmițător „normal” – mama – fiind secundat de un altul (de cele mai multe ori monolingv): bunica sau / și bunicul români. Acești copii sunt în general bilingvi,¹² în situații de bilingvism mai mult sau mai puțin simultan, însușindu-și limba franceză în același timp cu limba română. Bătălia pentru păstrarea și transmiterea limbii române sub forma bilingvismului franco-român nu se dă în acest tip de familii, ci mai degrabă în celelalte cazuri, după cum am văzut mai sus. Imaginarul lingvistic construit în jurul limbii române este hrănit de un imaginar cultural valorizant, normele dominante fiind în primul rând cele identitare, urmate de cele comunicaționale. Ei sunt învățați românește pentru a putea continua să vorbească în această limbă cu restul familiei (monolingve) care trăiește în continuare în România.

În fond, atunci când vorbim despre procesul de transmitere a limbii române acestor copii, acest lucru presupune și transmiterea de către părinți a propriilor lor reprezentări referitoare la limba română, a propriului lor imaginar lingvistic, influențat și creat de imaginarul cultural. Cazurile fericite și reușite ale unei astfel de transmiteri sunt cele ale copiilor perfect bilingvi, precum acea tânără asistentă de la Sorbona. Există și situații mai puțin fericite, de netransmitere și la un moment dat, aflându-se în plin proces de construire a unei identități culturale, unii dintre copiii care nu au beneficiat de transmiterea limbii române încep să își caute identitatea biculturală (deci, implicit și românească) și să dorească să învețe limba-suport al acestei culturi ai cărei purtători ar dori să fie. La Centrul Cultural Francez din Iași (în nord-estul României) a sosit un e-mail din partea unei tinere de 26 de ani, născută în Franța, din părinți români, care nu au învățat-o românește. Dorea să știe cum poate învăța această limbă, care vehiculează o a doua cultură, a părinților ei, și de care ea se simțea privată.

Imaginarul lingvistic construit mai cu seamă în jurul limbilor materne ni se pare profund înrădăcinat în imaginarul cultural, care îl hrănește și care îl influențează, mai cu seamă în situațiile de contact lingvistic cu o a doua limbă, diferită, ocazionate de fenomenul emigrării acestor tipuri de familii la care ne-am referit până aici.

9. Identitate și integrare

Evident, sunt pe deplin conștientă de dificultățile personale pe care le întâmpină multe din aceste familii în ceea ce privește procesul de integrare, care influențează apoi – direct sau indirect – procesul de transmitere a limbii române copiilor lor, mai cu seamă în direcția scurtcircuitării acestuia. În ambele situații de opțiuni radicale – respectiv de transmitere și de netransmitere a limbii române, ca limbă maternă sau paternă –, agentul lingvistic transmițător își justifică acest tip de atitudine lingvistică prin motivarea alegerii celei mai bune soluții pentru viitorul copilului său. De multe ori însă, odată ajuns la vârsta întrebărilor legate de identitatea sa culturală (trei cazuri de adolescenți), putem observa la acești tineri o suferință a identității, datorată netransmiterii limbii de origine (am înregistrat trei astfel de cazuri în corpusul nostru¹³). Marea majoritate a acestor părinți români sunt urmăriți de două obsesii majore: aceea a anihilării propriei identități lingvistice și culturale prin

integrare (cei mai „sensibili”, în cazul cărora ființa se confundă cu originea culturală) și, respectiv, aceea a marginalizării lor în cazul neintegrării (în marea majoritate a cazurilor).¹⁴ În cele mai fericite cazuri, se ajunge în cele din urmă la o echilibrare, la o integrare armonioasă a celor două „fidelități” culturale, fără prea multe daune afective sau psihice ale propriei lor identități.¹⁵ Procesul integrării este – în cazul părinților – unul complex, un parcurs identitar, condiționat și influențat de povestea fiecăruia dintre ei (*l’histoire du sujet*) și de caracteristicile socio-culturale ale țării în care au hotărât să se stabilească – în cazul nostru în Franța. Ce înțelegem însă prin integrare și prin identitate, două noțiuni esențiale pentru cercetarea noastră? Andrea Rea și Maryse Tripier definesc integrarea ca pe un „proces despre care nu putem vorbi decât după ce a avut loc, pentru a spune dacă s-a încheiat cu succes sau dacă a eșuat; este un proces care constă în trecerea de la alteritatea cea mai radicală la identitatea cea mai totală”.¹⁶ Didier Lapeyronnie o definește ca pe o noțiune în care trebuie să distingem între două elemente diferite și anume: participarea și integrarea culturală. Participarea se referă la includerea în câmpurile economic, politic și național în funcție de mobilizarea actorilor; integrarea culturală se referă mai cu seamă la mizele conflictelor culturale.¹⁷ Integrarea poate fi definită, de asemenea, ca o aderare la un sistem de norme.¹⁸ Prima definiție ni se pare extrem de interesantă, celelalte două putându-se regăsi în ea. Ea ne face să ne întrebăm ce înseamnă identitate. Trebuie aceasta să fie neapărat monoculturală, respectiv, monoligvă, în cazul precis al acestor români care trăiesc în Franța? Păreră noastră – în sprijinul căreia am căutat aceste confirmări – este că nu. Se vorbește în cazul majorității exilaților, emigranților, de două etape care pot fi identificate în procesul parcursului identitar-integrator al acestora: una a identității răătăitoare și o a doua, a identității duble, ce reunește cele două lumi definitorii pentru sine, pentru ființa acestora.¹⁹ În două situații extreme integrarea aceasta ideală – a unei duble identități – este compromisă: în cazul abandonării identității originare – fapt ce duce la fenomenul de asimilare – și în cazul negării identității de adopție, ce caracterizează fenomenul de ghetozare.²⁰ Pledăm aici pentru o integrare sub forma unei duble identități culturale franco-române (în cazul precis al acestor familii de români), exprimate la nivelul unui bilingvism franco-român, încurajată fiind de constatarea mai multor cazuri de astfel de integrare încununate de succes.

Desigur, această problemă a identității duble recuperate la nivelul integrării înțelese în acest sens se pune în mod diferit și nuanțat de la o

generație la alta, deci, în cazul părinților și, respectiv, în cel al copiilor. Transmiterea limbii române acestor copii înseamnă punerea bazelor construirii și în cazul lor – de către părinți – a unei identități franco-române. Este însă o opțiune care depinde de felul în care părinții concep fenomenul integrării. Dacă îl concep în termeni de asimilare, limba română nu mai este transmisă; dacă îl concep așa cum am încercat noi să îl definim, limba este transmisă în același timp cu franceza, în condiții de bilingvism, suport al unei identități biculturale franco-române. Parintele Iulian Nistea ne vorbea despre un evident conflict – în această privință – care se manifestă la nivelul celor două generații: a părinților și a copiilor lor născuți sau nu în Franța, însă crescuți aici. Atunci când sunt aduși de către părinți la Biserică, deoarece nu vin din proprie inițiativă, acești copii (sau, în tot cazul, marea lor majoritate) aleg să se spovedească în limba franceză și nu în limba română, în fața unui preot român, vorbitor de limbă franceză – părintele Nistea. Cum să interpretăm această opțiune lingvistică? Rugăciunea și, în general, orice formă de dialog și de celebrare a Divinității, ca una extrem de intimă, se exprimă de obicei în limba maternă, sau, în orice caz, în limba care este cea mai marcată de afectivitate în cazurile de bilingvism (sau de plurilingvism). Din anchetele făcute de noi printre membrii unor comunități monastice ortodoxe din Franța, de origine alta decât cea franceză, dar deveniți călugări și, respectiv, maici ortodoxe în Franța, precum și din discuțiile avute cu Prea Sfințitul Marc Alric, episcop vicar al Mitropoliei Ortodoxe Române pentru Europa Occidentală și Meridională, limba comunicării foarte personale cu Divinitatea este în general cea maternă. Deși perfect bilingv, franco-român, P.S. Marc se roagă personal în limba franceză (după cum ne-a mărturisit), care este limba sa maternă, indiferent de natura lingvistică a mediului predominant înconjurător (adică atât în Franța, cât și în România). Prin urmare, acești copii nu mai interpretează acest tip de manifestare – a spovedaniei, ca una personală de abordare a vreunei legături oarecare cu Divinitatea și a practicării ortodoxiei (religia părinților lor), religie ne-franceză, cu atât mai mult cu cât ei trăiesc într-o țară în care orice practică religioasă în general este necaracteristică generației lor. Opțiunea lingvistică pentru franceză vine și din comoditate, franceza fiind limba în care se simt cel mai *à l'aise*, în care se exprimă frecvent într-un mediu lingvistic predominant francez, cu prietenii, cu toți cei din anturajul lor ne-familial. Româna este o limbă pe care o asociază părinților lor, eventual unor bunici rămași în România pe care îi văd – în cele mai bun caz – o dată pe an, vara, limba de practică a unei

religii care este tot a părinților lor. Prin urmare, părintele Nistea are dreptate să se îngrijoreze și să afirme că trebuie făcut ceva –deocamdată nu știa ce anume – pentru a nu-i pierde pe acești copii. Deoarece a înțeles, la fel de bine ca și mine, că refuzul lor de a se spovedi în românește este un refuz simbolic de a se înregimenta ca practicanți ai ortodoxiei. Nu aprofundăm aici acest aspect, pentru că nu acesta este scopul imediat al cercetării noastre. Nu putem însă să nu observăm că această situație este rezultatul unei educații lingvistice scurtcircuitate din partea agenților lingvistici transmițători ai limbii române: părinții acestor copii. Ei nu sunt însă singurii actori care ar trebui să lucreze pentru transmiterea limbii române acestor copii, concomitent cu practica limbii franceze pe teritoriul Franței.

10. Pentru un bilingvism franco-român

Finalitatea analizei lingvistice a corpusului este una pragmatică, de utilitate imediată, aceea de a propune ca situație ideală de conservare și de transmitere a limbii române în aceste familii situația de bilingvism, limba română fiind transmisă în același timp cu limba franceză, achiziționarea ei neștirbind în nici un fel o bună învățare și întrebuintare a limbii franceze, ci uneori dimpotrivă. Atribuind fiecare dintre limbi unuia dintre părinți – în cazul familiilor mixte, sau mediului familial una și pe cealaltă (respectiv limba franceză) mediului lingvistic înconjurător – în cazul familiilor monoculturale, copiii le învață cu plăcere, normele predominante fiind în cazul lor mai puțin cele comunicaționale ci mai cu seamă cele afective (sub-categorie a normelor fictive). Acest lucru este posibil prin concertarea celor doi factori direct implicați în procesul la care ne referim și anume: pe de o parte familia, părinții copiilor respectivi și de cealaltă parte, statul român prin organismele sale de promovare și susținere a culturii și limbii române în Franța. Părinții sunt astfel responsabili de realizarea situațiilor de bilingvism, prin transmiterea limbii române propriilor copii, indiferent dacă aceștia sunt născuți în Franța (sau în România), prin folosirea ei în mediul familial, creând astfel situații lingvistice normale de comunicare în românește cu propriii lor copii. Statul român trebuie să-i sprijine în direcția susținerii bilingvismului de către o biculturalitate franco-română, cultura și limba română fiind promovate prin diferite tipuri de organisme. Desigur, astfel de organisme există deja, însă numărul lor trebuie sporit, iar activitatea lor trebuie

încurajată prin finanțări mult mai motivante. Este vorba de cinci mari tipuri de astfel de „ramificații” culturale ale statului român sau ale românității pe teritoriul Franței, care ar trebui încurajate să conlucreze în sinergie atunci când este posibil: 1. ambasada, consulatele, centrele culturale românești; 2. lectorii, profesorii de limbă, literatură și civilizație română prezenți în diferite centre universitare franceze; 3. asociațiile culturale franco-române; 4. bisericile românești, cu preoți români și celebrarea slujbelor religioase în limba română și 5. radiourile și televiziunea în limba română. Limba română nu poate fi conservată și transmisă în familiile de români sau în familiile mixte decât printr-un efort concertat al acestor doi actori socio-culturali: părinții și statul prin organismele sale de promovare a limbii și culturii române.

11. Originea, alcătuirea și localizarea comunității românești din Franța. Complexitatea problematicii lingvistice și culturale

Comunitatea românească din Franța este apreciată undeva între 40 000 și 100 000 de persoane, această largă marjă fiind motivată de faptul că un mare număr de români – mai cu seamă cei sosiți înainte de 1989, și-au văzut retrasă cetățenia română, sau au pierdut-o, dobândind cetățenia franceză. Pe de altă parte, după 1989, au avut loc numeroase căsătorii mixte, românii sau românele căsătorite cu francezi dobândind apoi cetățenia franceză. Chiar dacă nu au renunțat la cetățenia română (dubla cetățenie fiind acceptată de ambele țări), mulți dintre ei au neglijat să se mai înscrie în evidența consulatelor, nu și-au mai prelungit pașapoartele sau buletinele românești atunci când le-au expirat. De unde, diferența mare între cele două cifre.

Ce înțelegem însă prin comunitatea românească din Franța? În afară de pașaportul care atestă naționalitatea, cetățenia cuiva, identitatea națională a unui individ sau a unei comunități este alcătuită din legăturile acestuia cu o serie de tradiții culturale, religioase, obiceiuri, practici ale strămoșilor și nu în ultimul rând, cu limba. În cazul mării majorități a românilor stabiliți în Franța (nu ne referim aici deloc la minoritățile naționale, la unguri sau rromi), identitatea națională este definită de trei componente esențiale: limba română, religia ortodoxă și patrimonial cultural românesc. Nu ne propunem în nici un caz să propovăduim vreun fel de naționalism românesc în ceea ce-i privește pe românii sau pe

franco-românii stabiliți în Franța. Ne propunem însă ca, într-un context multilingvistic și multicultural (cel al Franței, privită ca membră a Uniunii Europene), să pledăm pentru transmiterea și păstrarea limbii române sub forma unui bilingvism franco-român și a culturii române, sub forma biculturalității, în vederea afirmării firești și asumate a unei identități românești, naționale și culturale (implicit și lingvistice) în cadrul acestei comunități a românilor și franco-românilor din Franța. Basarab Nicolescu spunea la prima conferință a comunităților românești din Europa, care a avut loc la București, pe 13 octombrie 2007: "Metisajul cultural este, cred, inevitabil în Europa de mâine. Metisajul cultural nu înseamnă omogeneizare culturală și pierderea identității naționale. Sensul său este crearea unei culturi – cea a Europei de mâine, care va coexista cu culturile naționale. Unitate în diversitate și diversitate prin unitate..."

Din rațiuni de comoditate operațională a cercetării, am preferat să vorbim despre două mari ramuri ale acestei comunități, cea formată înainte de decembrie 1989 și cea constituită după evenimentele din decembrie 1989. Cea dintâi s-a format între 1945 și 1989 din exilații și refugiații politic care au beneficiat de drept de azil în Franța și era alcătuită în principal dintr-o elită intelectuală și culturală în general „fragmentată, într-o permanentă ceartă a diferitelor grupusculi componente” (după cum mărturisește același Basarab Nicolescu). În prezent, mulți dintre acești români francofoni, intelectuali, profesori, scriitori, artiști au fost naturalizați francezi, sau au devenit cetățeni francezi în urma căsătoriilor lor mixte, franco-române. Copiii lor și, respectiv, în prezent, nepoții lor sunt născuți în Franța, sunt cetățeni francezi, iar unii dintre ei – nu toți – mai vorbesc sau înțeleg limba română. Această comunitate s-a integrat perfect în Franța, o mare parte fiind complet asimilată prin și de către cultura franceză. Foarte puțini reprezentanți ai ei s-au întors în România după 1989, precum Neagu Djuvara, spre exemplu.

Comunitatea românească și franco-românească formată după 1989 este constituită în principal din emigranți economici – uneori muncitori clandestini –, studenți – în general bursieri –, dar și din intelectuali, medici, ingineri etc. Numeroase familii franco-române fac parte din această comunitate, în mare măsură concentrată în regiunea pariziană; comunități numeroase de români se întâlnesc și în alte mari orașe ale Franței, în special în marile orașe universitare: Lyon, Marsilia, Lille, Montpellier, Bordeaux, Strasbourg, Grenoble, Toulouse, Nancy, Brest, Avignon, dar și Saint-Nazaire, Narbonne, Valence... Numărul studenților români din

Franța este estimat la 10 000, bursieri, nebursieri, doctoranzi și postdoctoranzi, mulți dintre ei preferând să nu se mai întoarcă după terminarea studiilor, casătorindu-se cu autohtoni(e), sau găsiindu-și un loc de muncă. În plus, după desființarea vizelor și intrarea României în Uniunea Europeană, rămânerea românilor în Franța este mult mai simplă, ceea ce face ca estimările referitoare la dimensiunile statistice reale ale comunității românești să fie destul de greu de realizat.

Am văzut cât de diversă și de complexă este situația transmiterii, sau mai degrabă, a transmiterii parțiale a limbii române în cele treizeci de familii de români și franco-române analizate în prima parte a cercetării. Continuăm pledoria pentru transmiterea limbii române copiilor născuți în aceste familii, părinților revenindu-le în primul rând această grea și importantă responsabilitate. Însă ei trebuie sprijiniți și încurajați să le vorbească românește acestor copii atât de comunitatea românească locală, cât și de autoritățile naționale. Iar autoritățile române, prin intermediul Ministerului Afacerilor Externe, al Departamentului său pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni (DRRP) și al Ambasadei României de la Paris, susțin conservarea și promovarea identității românești, lingvistice, culturale și religioase în Franța.

Să vedem care este situația actuală a activității acestor instituții în Franța și ce soluții am putea propune – pe plan individual și colectiv – care să poată ameliora situația mai degrabă dramatică a transmiterii limbii române în familiile care ne interesează în cercetarea de față.

12. Soluții pentru conservarea și transmiterea limbii române la nivelul unui bilingvism franco-român

După cum spuneam, limba română, ca suport de exprimare a culturii române, trebuie transmisă în primul rând de părinți, însă aceștia trebuie ajutați de instituțiile oficiale ale României din Franța. Să vedem puțin care sunt acestea și ce anume înțelegem prin pretențiosul și pragmaticul termen *soluții*. În primul rând, trebuie să menționăm Ambasada României și consulatele, care au în componența lor secții culturale. Diplomații culturali fac parte integrantă din personalul diplomatic al ambasadelor și acoperă toate aspectele cooperării culturale dintre România și țările de reședință, se menționează în politica de diplomatie culturală a Guvernului României. Se mai precizează, de asemenea, că aceste secții culturale trebuie implicate în cultivarea mediilor intelectuale

cunoscătoare de limba română din Franța, prin colaborarea cu lectoratele de limbă și civilizație românească care funcționează în marile universități franceze. Și structurile neguvernamentale (asociații, fundații, societăți) trebuie să se implice în „privința stimulării resurselor secundare ale mediilor cu potențial financiar, cunoscătoare sau tangente cu fenomenul cultural și lingvistic românesc, în vederea creării unor structuri civile de promovare a limbii și civilizației românești.” *Beau programme!* Altfel spus, s-ar părea ca aceste instituții au tot ce le trebuie pentru promovarea limbii și culturii române în afara granițelor lingvistice românești. Așa este, însă activitățile lor trebuie concertate cu eforturile personale ale părinților români, pentru stimularea și sprijinirea acestora în transmiterea limbii române copiilor lor născuți și mai ales crescuți în Franța. Ne-am gândit, în această perspectivă, la completarea și dezvoltarea acestui dispozitiv cultural instituțional prin crearea unui Serviciu de Acțiune Culturală și Lingvistică (SACL), în cadrul sau pe lângă secțiile culturale ale ambasadelor, condus de un consilier cultural și lingvistic (după modelul francez), care să funcționeze la nivelul ambasadei, la Paris, fiind ajutat de atașați culturali și lingvistici, aceștia din urmă urmând să-și desfășoare activitatea în fiecare consulat din celelalte mari orașe din Franța. Sarcina principală a acestui serviciu de acțiune culturală și lingvistică ar fi aceea de a anima ceea ce vom numi în continuare o „rețea culturală și lingvistică românească” în Franța; alte sarcini ar mai fi asigurarea unui contact permanent cu reprezentanții locali ai comunităților românești și franco-române, popularizarea obiectivelor, parteneriatelor și programelor de finanțare ale Departamentului pentru relațiile cu românii de pretutindeni, precum și dezvoltarea învățământului în limba română în instituțiile universitare și pre-universitare franceze (în colaborare cu Ministerul Educației).

Departamentul pentru relațiile cu românii de pretutindeni promovează o politică destul de activă ce urmărește „asigurarea unui sprijin real pentru afirmarea, conservarea și promovarea identității etnice, lingvistice, religioase și culturale a românilor din străinătate”... atât prin intermediul unui sprijin financiar direct destinat acestor români, cât și la nivel politico-diplomatic. În raportul departamentului pe anul 2006, spre exemplu, se precizează faptul că acesta a început să stabilească parteneriate cu asociațiile și organismele românești credibile, capabile să desfășoare proiecte în cadrul comunităților pe care le reprezintă cu rezultate vizibile în privința promovării identității românești. În Franța care ne interesează, acest departament a susținut proiecte de manifestări

culturale, cursuri de limbă română și înființări de biserici. Nu mai puțin de zece programe au fost create, concepute pentru a se derula pe perioade îndelungate de timp: proiectul Mihai Eminescu, care își propune promovarea limbii române; proiectul Spiru Haret, pentru sprijinirea învățământului în limba română în comunitățile românești; programul Ion Luca Caragiale care urmărește promovarea culturii române prin intermediul spectacolului de teatru, al scenei; Societas pentru organizarea societății civile românești din străinătate; Mitropolitul Andrei Șaguna, programul pentru păstrarea și afirmarea identității religioase a comunităților românești. Inițiative există și bune, de câțiva ani încoace. Spre exemplu, din noiembrie 2005, Ambasada României la Paris organizează cursuri de limba română pentru copii (preșcolari și școlari), sub genericul „școala de duminică”.²¹ Această excelentă inițiativă ar trebui extinsă și în direcția consulatelor, care ar putea informa mult mai multe comunități românești, nu numai cea din regiunea pariziană sau ar putea să propună astfel de cursuri unui alt membru al rețelei cultural-lingvistice menționate mai sus, unui lector, preotului unei parohii românești, unei asociații etc. Astfel de consulate se găsesc la Marsilia, Strasbourg și Lyon, în afara regiunii pariziene, iar la Nisa, Nantes, Brest și Bordeaux există consuli onorifici. Rolul acestora ar trebui să depășească atribuțiile strict administrative, de rezolvare a problemelor legate de starea civilă a românilor din circumscripția lor consulară (acte de identitate, căsătorii, redobândirea cetățeniei române), ocupându-se în același timp și de probleme culturale, cum o face – spre exemplu – cu mare succes, consulatul de la Strasbourg. La Marsilia, consulatul românesc se ocupă, de asemenea și de probleme economice, prin intermediul unui consilier economic. Credem că echipele fiecărui consulat ar trebui completate cu un atașat cultural și lingvistic care să se ocupe de probleme culturale și de organizarea unor cursuri de limbă română în circumscripția consulară respectivă, să fie în permanentă legătură cu reprezentanții comunității românești (și franco-române) de acolo și să se ocupe de popularizarea obiectivelor și programelor Departamentului pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni. În lipsa unui atașat cultural, consulul însuși ar trebui să se ocupe de sectorul cultural-lingvistic. Membre ale rețelei culturale și lingvistice românești, consulatele ar trebui să devină locuri mult mai deschise publicului și chiar dacă nu există personal suplimentar care să se ocupe de secțiunea cultural-lingvistică, ele ar trebui să pună măcar la dispoziția reprezentanților comunității românești un spațiu, în care aceștia s-ar putea ocupa – prin intermediul asociațiilor

lor – de propunerea de manifestări culturale și de transmitere a limbii române generațiilor de copii și adulți (uneori) doritori de o astfel de transmitere a limbii în cadru organizat și instituționalizat.

Un alt membru al acestei rețele culturale și lingvistice românești de pe teritoriul Franței este Institutul Cultural Român de la Paris. Înființat în 1990, el se află sub dubla protecție a Ministerului Afacerilor Externe și a Institutului Cultural Român de la București. Scopul său principal este acela de a susține identitatea culturală a românilor din diaspora, dar și favorizarea schimburilor și a colaborărilor culturale dintre Franța și România. El organizează multiple manifestări culturale, cursuri de limba română (profesorul de limba română face parte dintre subiecții anchețați pentru cercetarea de față) și posedă o bibliotecă de peste 10 000 de volume. Este clar că activitățile Institutului Cultural Român de la Paris s-au diversificat și ameliorat în ultima vreme, însă sfera sa de influență nu depășește regiunea pariziană, iar publicul său rămâne unul restrâns, în ciuda numeroaselor parteneriate pe care le realizează cu diferite instituții. Ni s-ar părea, spre exemplu, că un program „Familia mixtă, familie bilingvă” ar putea acorda o importanță mai mare cursurilor de limba română destinate adulților (care există deja), vizând un public precis, de soți francezi căsătoriți cu românce, care au și copii franco-români. Un astfel de program ar putea include și ore de limba română pentru copiii acestor cupluri mixte. El ar putea fi propus apoi tuturor partenerilor rețelei culturale și lingvistice românești din provincie. Mai propunem de asemenea lărgirea sferei de activitate culturală a ICR-ului, prin colaborarea sa cu asociații franco-române și românești, cu lectoratele din provincie, cu bisericile și parohiile românești, făcând în așa fel încât manifestările culturale (expoziții, concerte, spectacole) să ajungă și în orașele de provincie, în interiorul rețelei culturale și lingvistice pe care o propunem ca sumă de actori coroborând la crearea și optimizarea cadrului socio-cultural favorabil transmiterii limbii române în familiile de români și în familiile mixte, franco-române.

Lectoratele de limbă și civilizație românească (numai șapte la ora actuală în Franța, din treisprezece câte erau în 1996²²) și mai precis lectorii români din universitățile franceze reprezintă un alt membru colectiv al acestei rețele culturale și lingvistice. Ni se pare extrem de important să reconsiderăm rolul lectorului de limbă și civilizație românească în Franța, care ar trebui să însemne mai mult decât atribuțiile sale strict didactice și să vizeze un public mai larg decât studenții interesați de frecventarea cursurilor sale din universitățile respective.

Bibliotecile lectoratelor ar trebui să fie deschise întregii comunități rămânești din regiunea respectivă. Lectorul ar trebui să iasă din universitate și să-și ofere serviciile comunității românești din regiunea sa, mai cu seamă tinerilor, asociațiilor franco-române, parohiilor. Există un precedent demn de toată lauda, care ne încurajează în direcția propunerii acestor soluții: la Strasbourg, există un parteneriat între lectorul de română și asociația franco-română de acolo. Acest tip de parteneriat poate fi extins și între lectorul de română și parohia românească și pus în practică în cât mai multe orașe unde există lectori și o comunitate românească ce dorește să urmeze cursuri de limba română. Membru al rețelei culturale și lingvistice, lectorul de română ar trebui să devină o referință în acest sens, lingvistică și culturală, o persoană de legătură, la nivel local, între statul român și comunitatea românească de colo, preluând într-o oarecare măsură rolul consilierilor și atașajilor culturali. Evident, pentru toate aceste sarcini suplimentare, el ar trebui remunerat. La cerere, ar putea preda ore de limba română și în școli și licee, după modelul lectorului de franceză din marile centre ale României.

Asociațiile românești și franco-române de pe teritoriul Franței reprezintă un alt membru important al rețelei noastre culturale și lingvistice. De mai bine de un secol, din 1901, Franța dispune de o lege generoasă care permite crearea destul de ușoară, de către francezi sau de către cetățenii străini ce locuiesc cu forme legale, de asociații de orice fel. Numeroase asociații românești sau franco-române, culturale, umanitare, studentești, politice sau de înfrățire funcționează în prezent pe teritoriul Hexagonului. Din punct de vedere politic, ele nu depind decât de voința propriilor membri, care hotărăsc ce fel de activități vor să desfășoare. Din punct de vedere financiar, ele beneficiază de subvenții publice, din partea primăriilor, a consiliilor departamentale, regionale, a statului sau a Europei și de diferite donații. Marea majoritate a asociațiilor înființate de membrii diasporei românești au un caracter cultural, de difuzare a valorilor spirituale românești. Multe dintre ele au un caracter binațional, fiind alcătuite din români, francezi, sau franco-români (persoane cu dublă cetățenie). Activitățile lor sunt dintre cele mai diverse: întâlniri, colocvii, conferințe, seminarii, expoziții, spectacole, concerte, dansuri folclorice, ateliere de artă populară, de bucătărie tradițională, cursuri de limba română, acțiuni sociale și umanitare, excursii, pelerinaje, organizarea de tabere pentru copii etc. Ideea noastră ar fi aceea de a face din aceste asociații (din cele care vor, evident) interlocutori și parteneri de bază ai autorităților și instituțiilor

care reprezintă Statul român în Franța. Aceste asociații care promovează limba și cultura română trebuie sprijinite financiar în primul rând, dar și altminteri, pentru a le integra ca membre în rețeaua culturală și lingvistică românească, în cadrul căreia ar putea îndeplini rolul cultural și de promotor lingvistic pe care îl au ceilalți membri ai rețelei (consulate, lectorate), mai cu seamă în orașele de provincie unde nu există nici consulate, nici lectorate de limba română. De asemenea, după modelul pomenitei Conferințe a comunităților românești din Europa care a avut loc la București în 2006, ar putea fi organizată o astfel de conferință sau un forum anual al asociațiilor franco-române care ar lua în discuție așteptările, activitățile, proiectele fiecărei organizații asociative de acest tip, formele de manifestare, de funcționare (participarea concretă la rețeaua culturală și lingvistică), o eventuală federație a asociațiilor de români din Franța. Desigur, un astfel de proiect organizatoric poate părea prea ambițios, utopic, însă un prim pas ce s-ar putea crea ar fi – după părerea noastră –, alcătuirea unui ghid al comunității românești din Franța, care să cuprindă secțiunile limbă, religie și cultură, pentru care această cercetare ar putea chiar servi drept imbold și punct de plecare.

Un alt tip de asociații sunt cele de cult. Biserica ortodoxă română reprezintă una dintre cele trei componente de bază ale identității naționale a românilor de pretutindeni, alături de limbă și de cultură. Peste tot în străinătate, biserica este singurul loc – cu excepția ambasadelor – unde întreaga comunitate românească se adună cu regularitate și în mod masiv, cu precădere cu ocazia marilor sărbători religioase (Paște, Crăciun etc). În general, atunci când un român sosește într-o localitate din Franța, el este sigur că locul în care poate găsi alți compatrioți cu care să vorbească românește este biserica ortodoxă locală, acolo unde ea există, românească sau de altă jurisdicție. După liturghie, în jurul bisericii, românii discută între ei, în românește, fac schimb de informații culturale, politice, economice. De multe ori, din păcate, copiii lor care se joacă alături, în timp ce ei discută, vorbesc însă între ei în limba franceză, ceea ce indică o problemă lingvistică și culturală serioasă, datorată educației lor familiale dar și societății în care trăiesc. Prin soluțiile de care vorbeam mai sus înțelegem tocmai modalitățile de rezolvare a acestei probleme lingvistice (și, implicit, culturale) deosebit de importante pentru afirmarea identității unui individ, după părerea noastră, individ care aparține unei comunități, aceea a românilor din Franța.

Biserica ortodoxă română (BOR) și Biserica ortodoxă românească din Paris, precum și parohia greco-catolică românească de la Paris (Misiunea

catolică românească) sunt organizate în Franța (stat laic) potrivit legii referitoare la asociațiile de cult din 1907. Ceilalți români, de altă religie, nu sunt organizați separat și frecventează în Franța locurile de cult franțuzești ale propriilor confesiuni. Biserica ortodoxă română este reprezentată în Franța de Mitropolia ortodoxă română pentru Europa Occidentală și Meridională (MOREOM), în fruntea căreia se află mitropolitul Joseph (Iosif Pop) și episcopul vicar Marc Alric (de naționalitate franceză). Din 1990, această mitropolie s-a dezvoltat considerabil și este alcatuită din numeroase parohii și mănăstiri (șase)²³ pe întreg teritoriul Franței. În aceste parohii slujesc numeroși preoți români – de cele mai multe ori integral în limba română (sau, uneori parțial, în funcție de componența parohiei respective). În afara de aceasta, Biserica românească din Paris, Sfinții arhangheli Mihail, Gavril și Rafail, din strada Jean de Beauvais, cu slujbe exclusiv în limba română și cu un cler român, reprezintă o „oază” de românitate și ortodoxie pentru toți românii stabiliți în regiunea pariziană sau aflați în trecere prin capitală. În prezent, parohia se află sub acoperirea canonică a Arhiepiscopului Nathaniel al Episcopiei Ortodoxe din America (din cadrul Bisericii Ortodoxe din America – OCA). Dintotdeauna, autoritățile religioase au acordat o importanță deosebită păstrării limbii și culturii autohtone în condiții de emigrare, de refugiere, de exilare, de înstrăinare în general. În secolul al 19-lea, episcopii canadienei francezi se străduiau să-și protejeze identitatea națională, culturală și religioasă și constatau că limba maternă reprezintă împreună cu credința strămoșilor elementele constitutive ale unui popor.²⁴ La rândul lor, autoritățile religioase românești sunt conștiente de importanța acestei probleme și încearcă să găsească soluții potrivite și mai cu seamă adaptate situației românilor din Franța. Propunerile pe care le-am putea face acestor asociații de cult sunt diverse. În primul rând, ar trebui continuat procesul de înființare a tot mai multe parohii românești, mai cu seamă în orașele universitare unde comunitățile românești sunt numeroase. Și ceea ce este cel mai important, în aceste biserici, ideal ar fi să se slujească în limba română. Acolo unde nu se poate (din diverse pricini: preotul este francez, publicul este majoritar francez), unele rugăciuni și fragmente ar trebui spuse în românește de preotul respectiv, sau de un enoriaș român. Păstrarea slujbelor religioase în limba maternă este esențială, deoarece, așa cum am văzut deja, în afara asociațiilor și instituțiilor oficiale ale statului (atunci când ele există în regiunea respectivă), biserica este adesea o a doua familie pentru comunitățile românești din străinătate. Preotul român are un rol deosebit

în cadrul comunității românești din parohia sa, iar în cazul ideal el ar trebui chiar să devină un animator al vieții spirituale și culturale a comunității respective, prin desfășurarea unor acțiuni care să încurajeze respectarea și perpetuarea tradițiilor românești, a culturii și a limbii române. El este actorul privilegiat (prin excelență) al colaborării individuale cu părinții români pentru transmiterea limbii române în familiile acestora. Ceilalți membri ai rețelei culturale și lingvistice pe care o propunem acționează mai mult la nivelul colectiv al comunității românești din care fac parte familiile respective.

Din 2006, cu sprijinul DRRP (acordat și în 2007), Mitropolia ortodoxă română pentru Europa Occidentală și Meridională (MOREOM) a creat la Limours (reședința sa de lângă Paris) un Centru de Coordonare Educațională și de Cateheză (CCE) și un Centru de Documentare Pedagogică și de Cateheză (CDPC). Primul coordonează deja activitatea a trei școli parohiale (de la Paris, Nisa și Strasbourg), unde copiii de români din regiunile respective urmează cursuri de cultură și de civilizație românească în limba lor maternă și într-un spirit ortodox. În alte părți, ar trebui încurajată funcționarea deja pomenitei școli de duminică, unde copiii ar putea fi învățați românește de preot sau de un alt membru calificat al comunității românești respective.

Inițiativele există și unele dintre ele sunt extraordinare. Cu sprijinul DRRP, din 2006, Mitropolia ortodoxă română pentru Europa Occidentală și Meridională organizează tabăra de tradiție și de spiritualitate ortodoxă de la Tismana, proiect care se adresează în principal copiilor familiilor de români din Europa Occidentală și Meridională.²⁵ Cu același sprijin, cele două centre – Centrul de Coordonare Educațională și de Cateheză (CCE) și, respectiv, Centrul de Documentare Pedagogică și de Cateheză (CDPC) – au editat o Revistă de informare și de documentare, au finalizat pagina web interactivă a centrului și au cumpărat manualele care sunt utilizate în toate școlile parohiale și de duminică din cadrul MOREOM. Eforturile acestei mitropolii în privința păstrării elementului românesc, a românității exprimată prin limbă și cultură (inclusiv spiritualitate românească) sunt realemente remarcabile. Mitropolia ortodoxă română pentru Europa Occidentală și Meridională este cel mai activ dintre potențialii membri ai rețelei noastre culturale și lingvistice românești, datorită actorilor exemplari care acționează în cadrul său, mai cu seamă în structura de conducere (îi menționăm din nou pe mitropolitul Iosif Pop și pe episcopul vicar Marc Alric). Și cel mai potențial, deoarece parohiile din jurisdicția MOREOM nu reprezintă instituții oficiale ale Statului

român. Ele sunt însă parteneri de bază ai rețelei pe care o propunem aici ca soluție efectivă și viabilă pentru transmiterea limbii și culturii române copiilor născuți în familiile de români și franco-române din Franța, la nivelul unui bilingvism și al unei biculturalități.

În sfârșit, am menționat ca un alt posibil partener al rețelei lingvistice și culturale românești radioul și televiziunea. În afară de radioul public – Radio România internațional, care poate fi ascultat în Franța pe unde scurte și pe internet, mai există aproximativ 50 de alte radiouri, în principal particulare, ce pot fi ascultate de asemenea pe internet (Radio France International România și secția română a RFI Paris fac parte dintre acestea). În ceea ce privește televiziunea, prin satelit și pe internet pot fi recepționate posturile publice TVR internațional, TVR Cultural, TVR 1 și 2, precum și câteva posturi particulare: Pro TV internațional, Realitatea, sau Prima TV. Sprijinirea financiară a mijloacelor de informare în masă în limba română este unul dintre obiectivele prioritare ale Departamentului pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni. În acest sens, ideea de a crea la Paris – sau în regiunea pariziană, un radio în limba română, în colaborare cu Mitropolia Ortodoxă Română pentru Europa Occidentală și Meridională, cu ICR și cu Radio România Internațional nu pare deloc utopică sau irealistă. Dimpotrivă. De asemenea, ar trebui poate ca posturile de radio și televiziune menționate să propună mai multe emisiuni și programe destinate special românilor din Europa occidentală, în care să fie difuzate, spre exemplu, activitățile și manifestările culturale ale ambasadei, consulatelor, centrelor culturale, asociațiilor, programele DRRP, cursurile de limbă și civilizație românească.

Am adăuga, la rețeaua noastră culturală și lingvistică și alte două elemente importante ale românității și ale încurajării în direcția păstrării limbii române în Franța: restaurantele românești și site-urile internet. Primele reprezintă locuri privilegiate de întâlnire pentru mulți dintre românii stabiliți în Franța cu prietenii lor – români sau francezi –, în jurul meselor cu bucate românești, unde copiii lor ar putea regăsi un mediu lingvistic predominant românesc. Astfel de restaurante se găsesc în câteva dintre marile orașe din Franța și în primul rând la Paris: Chez HELENA (50, bd. de Picpus, Paris 75012), DOINA (149, rue Saint-Dominique, 75007 Paris), ATHANOR (4, rue Crozatier), Chez Cristina (3, rue du Nil, 75002 Paris), La Roumanie (18, rue La Fontaine, 75016 – Paris); iar în provincie: la Bordeaux restaurantul MUNTENIA (11, rue du Cerf Volant); la Marsilia – MASSILIA Cuisine traditionnelle Roumaine (6, rue A. Poggioli-à la Plaine);

la Rennes – Le conte de Dracula (30, rue de St. Malo, 35000 Rennes); la Toulouse: Daddy-Mici (33, avenue de Lyon) și Restaurant des Balkans, spécialités serbes, roumaines, bulgares (9, rue du Pont St Pierre). Prin colaborare cu proprietarii acestor restaurante se pot realiza, de asemenea, manifestări culturale ale comunităților românești din regiunile respective, expoziții, concerte, seri culinare etc.

În ceea ce privește site-urile internet ale românilor din Franța, acestea sunt numeroase și dintre cele mai variate. Portalul **Franta-romania.com** este un loc de întâlnire și o sursă de informații pentru românii care locuiesc în Franța. Articolele – redactate în mare majoritate în limba română – sunt grupate tematic: actualități, formalitățile referitoare la obținerea cărții de ședere, informații practice, anunțuri de mică publicitate, despre România etc. Cel mai important aspect al acestui portal este lista discuțiilor în limba română, la care sunt înscrise mai mult de o sută de persoane. Cea mai sigură cale de a schimba o vorbă în românește, de a-ți face noi prieteni și de a afla o mulțime de informații practice este aceea de a te înscrie în acest grup de discuții. De altminteri, membrii acestui grup se întâlnesc și în mod concret, fizic (nu numai virtual) o dată pe lună. Iată un exemplu de anunț extrem de interesant pe care l-am găsit postat pe acest site: *Cresa si Gradinita bilingua romano-franceza*

Trimis de claudia c la 29 Ianuarie, 2007 - 17:51.- Paris, Ile de France

As dori sa stiu parerea d-vostra despre deschiderea unei cresa si une gradinite bilingue la Paris, sau in imprejurimi.Va propun completarea acestui chestionar. Va multumesc.

Alte site-uri românești, în română sau în franceză:

<http://www.culture.ro/>

<http://www.onlinero.com>

<http://www.roumanie-quotidien.org/>

<http://www.ziar.com/>

www.echange-roumanie.com

<http://www.roumanie.com>

www.franceroumanierc.free.fr

<http://www.balkans-courriers.info>

<http://www.mitropolia-paris.ro>

<http://www.orthodoxie.com/>

<http://pilde.uv.ro/> - Pagina Piticilor

<http://scriptura.uv.ro/> - Sfânta Scriptură în imagini

<http://catecheseorthodoxe.free.fr/> - site în limba franceză
<http://www.nepsis.org/> [ro+fr+en] - asociația de tineri de pe lângă Mitropolia Ortodoxă Română a Europei Occidentale și Meridionale
<http://jeunesseorthodoxe.free.fr/> [fr] – Festivalul tinerilor ortodocși (Franța)

Association de Jeunes Nepsis [ro+fr+en] - grupul de informare al asociației de tineri Nepsis (pe Yahoo!)

ADERF info [ro - grup pe Google] și Forum ADERF - liste de discuții ale studenților români din Franța (ADERF - Asociația studenților și doctoranzilor români în Franța)

Orthodoxes à Paris [fr] - grup (pe Yahoo!) de informare despre evenimentele ortodoxe din regiunea pariziană

www.nistea.com: Pr. Iulian Nistea - Spiritualitate și literatură
www.orthodoxesaparis.org: evenimente, adrese, albume foto etc.

www.mitropolia-paris.ro: Mitropolia Ortodoxă Română a Europei Occidentale și Meridionale (Paris).

Înțelegând importanța deosebită pe care o are internetul ca resursă de informare și suport comunicațional în societatea contemporană, Departamentul pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni susține financiar demersurile pentru crearea unei platforme de comunicare pe internet rezervată românilor din străinătate, un proiect extrem de ambițios și o premieră în domeniu. Nu am pomenit nimic despre rolul pe care ar putea să îl joace în acest proces de concertare a eforturilor instituționalizate în Franța pentru transmiterea și păstrarea românității, Oficiul românesc de turism. Există un astfel de organism la Paris, cu pagină de internet. El ar trebui însă să iasă din inerția caracteristică oficiilor românești de turism în general și să propună programe concrete de promovare a culturii românești – expoziții itinerante, spre exemplu – , care să poată fi transmise și în orașele de provincie, prin parteneriate stabilite cu oficiile de turism din orașele înfrățite cu orașe sau localități românești. De asemenea, el ar trebui să fie extrem de deschis față de orice fel de propunere venită din partea parohiilor românești, a asociațiilor franco-române, în aceeași direcție a încurajării colective a transmiterii culturii române și, implicit, a limbii la nivelul unei biculturalități și al unui bilingvism.

Ziarele din România publică periodic articole de informare referitoare la posibilitățile concrete pe care le au (sau nu le au) românii din străinătate în privința păstrării unui contact direct cu limba și cultura românească.

Nu există, spre exemplu, în Paris o librărie românească.²⁶ Informațiile despre cursurile de limbă română sunt de asemenea numeroase: Ambasada României la Oslo organizează cursuri de limba română o dată la două săptămâni pentru „copiii din cadrul comunității române, care doresc să mențină contactul cu limba și literatura română și să primească noțiuni de religie ortodoxă”.²⁷ Contactul este opțional, iar limba, cultura și religia ortodoxă sunt considerate împreună.

Legătura dintre limbă și religie a fost subliniată și mai sus. MOREOM scoate un buletin de informare religioasă în limba franceză intitulat *Feuillet Saint Jean Cassien*, în care se specifică de multe ori lucrul acesta. Regretabil ni se pare faptul că de câțiva ani, această publicație – extrem de interesantă de altfel – nu mai apare decât în limba franceză, deși la începuturile sale, ea apărea în ambele limbi. Motivația autorităților religioase este aceea a adresabilității sale unui public mai larg decât cel românesc, francofon, convertit la ortodoxie, care nu înțelege românește. Într-unul din numere, spre exemplu, se sugerează implicit lucrul acesta, atunci când se discută necesitatea unei cateheze organizată la toate nivelurile, pentru copii, tineri sau adulți, ținând cont de limba pe care o înțeleg.²⁸ Am precizat, pe de altă parte, faptul că MOREOM este cel mai activ dintre actorii care participă la eforturile de păstrare și transmitere a limbii române în familiile de români din Franța.

13. Concluzii finale

Am încercat să prezentăm în manieră aproape exhaustivă acțiunile și manifestările membrilor rețelei culturale și lingvistice pe care o propunem aici tocmai pentru a sugera faptul că există practic o mulțime de organisme instituționale (și nu numai) care ar putea sa-și reunească eforturile în direcția încurajării și sprijinirii familiilor de români din Franța în procesul de transmitere a limbii și culturii române sub forma bilingvistului și a biculturalității, expresii incontestabile ale unei integrări biculturale și bilingvistice a acestora în societatea franceză. Putem afirma că soluțiile pe care le propunem aici pentru păstrarea și transmiterea limbii române sunt viabile și perfect fezabile, familia simțindu-se încurajată să transmită o limbă care exprimă o cultură europeană majoră, în cadrul unei comunități românești stabilite în Franța, asemenea a numeroase alte comunități străine ce conviețuiesc pe teritoriul Hexagonului. Desigur, ni se poate reproșa că, din punct de vedere lexical,

avem o mare frecvență a unor substantive ca *promovare, sprijinire, susținere* și a verbelor corespondente – *a promova, a încuraja, a sprijini*; ne-am inspirat din discursul oficial al programelor propuse de membrii rețelei culturale și lingvistice (ambasadă, DRRP etc), folosind verbele la modul condițional. Cert este însă faptul că singuri, părinții nu pot reuși decât foarte greu, transmiterea limbii române copiilor lor, născuți și mai ales crescuți în mediu lingvistic ne-românesc, în societatea franceză contemporană. Soluția pe care o propunem – aceea a concertării eforturilor tuturor membrilor rețelei culturale și lingvistice românești sub conducerea și directa supraveghere a Serviciului de Acțiune Culturală și Lingvistică (SACL) este una de bun simț, care nu poate decât să responsabilizeze la maximum părinții în sensul importanței deosebite a transmiterii limbii române copiilor lor, sub forma bilingvismului franco-român, de orice formă ar fi acesta. Pe de altă parte însă, aceștia din urmă trebuie să fie conștienți de faptul că toată această rețea există ca un sistem de posibilități, că depinde numai de ei – ca actori privilegiați în procesul de transmitere a limbii – ca acest sistem să se transforme prin eforturile lor personale într-o adevărată actualizare lingvistică a acestor elemente componente de tip instituțional.

NOTE

- 1 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R., REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle et souffrances de l'identité*, Dunod, 2005, p. 144.
- 2 GRAVAUD-HOUDEBINE Anne-Marie, 1998, " L'imaginaire linguistique : questions au modèle et applications actuelles", *Limba și comunicare, III, Expresie și sens*, Iasi, Editura Junimea, p.12.
- 3 GRAVAUD-HOUDEBINE A.-M., *op. cit.*, p.29.
- 4 GRAVAUD-HOUDEBINE A.-M., *op. cit.*, p.29.
- 5 În general, franțuzirea numelor românești care se termină în *-u* se face prin adopția vocalei finale *-o* (ca în cazul foarte celebru al lui Ionesco); mai există și cazuri în care persoanele respective aleg o finală în *-ou*, pentru a reda grafic o pronunțare franțuzească corectă a numelui lor: Popescu, spre exemplu).
- 6 Corpus de anchetă Dumas.
- 7 MACKAY William Francis, 1976, *Bilinguisme et contact des langues*, Paris, Klincksieck, p. 417: "Il y a comportement linguistique réciproque, lorsqu'un stimulus linguistique entraîne une réaction linguistique de la part de l'individu".
- 8 Corpus de anchetă Dumas.
- 9 Acest tip de bilingvism se înregistrează atunci când una dintre cele două limbi este numai înțeleasă, dar nevorbită și neîntrebuințată deloc de subiectul respectiv.
- 10 Una dintre cele două limbi este considerată inferioară, sau, în orice caz nu la același nivel cu cealaltă de către anturajul vorbitorului, ceea ce duce la competențe limitate în limba respectivă și o demotivare din partea subiectului vorbitor cu privire la folosirea ei.
- 11 Acesta este comentariul bunicului, care încerca astfel să-și discolpe fiica (mama copiilor) pentru situația de netransmitere a limbii române acestor copii.
- 12 În două cazuri din cele cinci înregistrate, avem de-a face cu situații de bilingvism pasiv, totuși.
- 13 1. O tânără mamă de 27 de ani, născută într-o familie mixtă, franco-română, din tată român și mamă franțuzoaică. Își dorește foarte mult să învețe limba română, limbă pe care tatăl ei a refuzat sistematic să i-o transmită, lucru pe care tânăra îl regretă enorm. 2. O tânără adolescentă adoptată la naștere de un cuplu de francezi, care încearcă să-și regăsească originile și, implicit, să învețe limba română. 3. Cazul deja menționat al tinerei de 26 de ani, născută în Franța din părinți români, care a scris la Centrul Cultural Francez din Iași.
- 14 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R., REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle et souffrances de l'identité*, p. 93.
- 15 *Idem, ibidem.*

- 16 REA A., TRIPIER Maryse, *Sociologie de l'immigration*, Paris, Editions de la
 Découverte, 2003, p. 101.
- 17 LAPEYRONNIE Didier, *L'individu et les minorités*, Paris, P.U.F., 1993, p. 100.
- 18 KHELLIL Mohand, *Sociologie de l'intégration*, Paris, P.U.F., 2005.
- 19 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R.,
 REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle
 et souffrances de l'identité*, Dunod, 2005, p. 148.
- 20 *Idem, ibidem.*
- 21 Cursurile se adresează școlărilor și preșcolărilor – împărțiți în două grupe
 distincte – și sunt predate de câte un învățător calificat, pe baza manualelor
 atestate de Ministerul Educației și Cercetării din România. Orele se desfășoară
 în incinta Ambasadei, într-un spațiu amenajat în acest sens, în fiecare
 duminică dimineață, de la 10h00 la 12h00. Costul școlarizării este de 25
 euro/lună pentru fiecare elev, sumă stabilită în cadrul reuniunilor cu părinții
 și destinată exclusiv plății profesorului. Cursurile au început în data de 15
 octombrie 2006.
- 22 Potrivit ultimelor informații ale Ambasadei Franței la Paris: *Newsletter* nr. 8
 din 17 martie 2008. Prin Institutul Limbii Române, lectorii depind de
 Ministerul Educației Naționale.
- 23 După cum citim în *Ghidul mănăstirilor ortodoxe din Franța (Petit guide des
 monastères orthodoxes de France)*, publicat recent de părintele Samuel (în
 2008).
- 24 Unul dintre cei mai importanți dintre aceștia, Monseniorul Laflèche, care
 înțelegea perfect legătura intrinsecă dintre limbă, cultură și religie, scria
 într-una din cărțile sale: „Fără școli în care să se poată instrui în limba lor
 maternă, fără biserici în care să-și poată însuși o cultură religioasă, nu este
 de mirare că încetând să mai vorbească franțuzește, un mare număr dintre
 ei încetează să mai fie –din nefericire- și catolici și canadieni francezi”, în
 Maurice Lemire *Dictionnaire des oeuvres littéraires du Québec*, éd. Fides,
 Montréal, 1978, p.618.
- 25 Proiectul vine în întâmpinarea necesității de a oferi copiilor români din
 diasporă posibilitatea de a intra în contact cu tradițiile și identitatea culturală,
 lingvistică și religioasă a părinților lor, dar și de a trăi timp de două săptămâni
 în țara de origine.
- 26 Există două poloneze. În schimb, la Madrid s-a deschis prima librărie
 românească pe 11 aprilie 2008.
- 27 Ziarul Lumina, 22.02.2008.
- 28 *Feuillet Saint Jean Cassien*, nr. 219, p.5.

BIBLIOGRAFIE

- AMOSSY, Ruth, *Les idées reçues. Sémiologie du stéréotype*, Nathan, Paris, 1991
- BOUTON, Charles, *La neurolinguistique*, P.U.F., collection « Que sais-je ? », Paris, 1984
- DUMAS, Felicia, „Comportements linguistiques et types d’interférences dans la pratique du bilinguisme chez l’enfant franco-roumain”, in *Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza Iași*, Secțiunea III e, Lingvistică, tomul LII, 2006, Iași, Editura Universității, Iași, 2007
- DUMAS, Felicia, „Interférences franco-roumaines sur le chemin du bilinguisme francophone”, in *Espace(s) francophone(s)*, Actes de la *Journée d’étude du 29 mars 2006*, Editura Demiurg, Iași, 2007
- DIMINESCU, Dana, *Visibles, mais peu nombreux*, Maison des Sciences de l’Homme, Paris, 2003
- FANTINI, A., *Language acquisition of a bilingual child : a sociolinguistic perspective*, College Hill Presse, San Diego, 1985
- GROSJEAN, F., „Le bilinguisme : vivre avec deux langues”, in *BULAG*, numéro 11, 1984.
- HOUEBINE-GRAVAUD, Anne-Marie, „L’imaginaire linguistique : questions au modèle et applications actuelles”, *Limbaje și comunicare*, III, *Expresie și sens*, Editura Junimea, Iași, 1998
- KAES, René, RUIZ CORREA, O., DOUVILLE, O., EIGUER, A., MORO, M.-R., REVAH-LEVY, A., SINATRA, F., DAHOUN, Z., LECOURT, E., *Différence culturelle et souffrance de l’identité*, Dunod, Paris, 2005
- KHELLIL, Mohand, *Sociologie de l’intégration*, P.U.F., Paris, 2005
- LAPEYRONNIE, Didier, *L’individu et les minorités*, P.U.F., Paris, 1993
- LEMIRE, Maurice, *Dictionnaire des oeuvres littéraires du Québec*, éditions Fides, Montréal, 1978
- LEOPOLD, W., *Speech Development of a Bilingual Child* (4 volumes), North Western Press, 1939-1949
- MACKEY, William Francis, *Bilinguisme et contact des langues*, Klincksieck, Paris, 1976
- MANESSY, Gabriel, WALD, Paul, *Plurilinguisme : normes, situations, stratégies*, l’Harmattan, Paris, 1979
- REA, A., TRIPIER, Maryse, *Sociologie de l’immigration*, Editions de la Découverte, Paris, 2003
- SAMUEL, hiéromoine, *Petit guide des monastères orthodoxes de France*, Monastère de Cantauque, France, 2008
- VALLETOUX, Cécile, „La prise de conscience du bilinguisme à travers l’imaginaire linguistique des enfants préscolarisés bilingues”, in *Limbaje și comunicare*, III, *Expresie și sens*, Editura Junimea, Iași, 1998
- VOSGEL, Klaus, *L’interlangue, la langue de l’apprenant*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1995

LA CONSERVATION ET LA TRANSMISSION
DE LA LANGUE ROUMAINE DANS LES
FAMILLES DE ROUMAINS AINSI QUE DANS
LES FAMILLES MIXTES FRANCO-ROUMAINES
VIVANT EN FRANCE

Analyse de cas et propositions pour
la conservation de la langue roumaine au
niveau d'un bilinguisme (franco-roumain)
et d'une biculturalité

« La langue maternelle est à l'origine de la structuration du sujet car elle s'inscrit avant l'organisation langagière au niveau des racines sensorielles et corporelles du sujet. Autrement dit, elle fait référence à l'univers du rapport corporel à la mère et à tous les contenus perceptuels et émotionnels qui l'entourent. Ainsi, quand la langue maternelle devient une langue muette, le risque est grand de sombrer dans une sorte d'aliénation entraînée par la langue de l'autre. C'est à cause de cela, et comme protection de survie, que les étrangers se regroupent ensemble pour faire revivre en exil la langue maternelle avec ses saveurs et ses couleurs »¹.

Les Roumains sont nombreux en France, émigrés en deux grandes vagues, que nous avons délimitées du point de vue historique par le renversement du pouvoir communiste de Roumanie en décembre 1989. On parlera donc dans cette étude d'une émigration politique produite avant 1989, et d'une émigration plutôt économique, qui a eu lieu après

1989. Nous y reviendrons plus loin. Dans le contexte de l'intégration assez récente de la Roumanie dans l'Union Européenne, une étude détaillée qui ait comme objet les aspects linguistiques, culturels et sociologiques concernant l'intégration de ces Roumains dans la société française contemporaine est plus que nécessaire. La seule initiative d'une pareille étude scientifique – à notre connaissance – appartient à une chercheuse d'origine roumaine, elle-même vivant en France, Dana Diminescu. *Visibles, mais peu nombreux* est le titre d'un volume collectif paru en 2003 aux éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, coordonné par cette sociologue roumaine. Il contient une série d'articles qui portent sur les différents types de phénomènes migratoires des Roumains vers quelques pays d'Europe, parmi lesquels la France. On n'y rencontre aucune référence au bilinguisme, à la conservation et à la transmission de la langue roumaine aux enfants nés dans les familles de Roumains établies en France et encore moins aux enfants nés dans les familles mixtes, franco-roumaines vivant sur le territoire français.

Etant de plus en plus intéressée ces dernières années par les recherches consacrées au bilinguisme en général et au bilinguisme franco-roumain en particulier, nous avons pu inventorier une série de cas de situations linguistiques définies au niveau de ces types de familles, de Roumains ou mixtes, nous posant chaque fois des questions quant à la transmission du roumain aux enfants nés dans ces familles. Les cas sont complexes et variés et la plupart d'entre eux font partie du corpus de notre analyse socio-linguistique. Du point de vue méthodologique, cette analyse est basée sur le modèle de l'imaginaire linguistique et socio-culturel proposé par la linguiste française Anne-Marie Houdebine de l'Université « René Descartes », Paris 5, Sorbonne.

Par conséquent, ce qui nous intéresse tout particulièrement dans la première partie de cette recherche est d'essayer de voir de quelle façon les imaginaires linguistiques construits autour du roumain, solidement ancrés dans des imaginaires culturels (qui les engendrent) influencent le processus de transmission (ou de non-transmission) de la langue roumaine chez les enfants nés dans les familles de ces Roumains vivant en France, ainsi que dans les familles mixtes, franco-roumaines établies sur le territoire français. Nous travaillerons sur un corpus formé de trente familles, qui se compose de : cinq cas de familles monoculturelles, formées d'une mère et d'un père roumains, ayant des enfants nés en France ; cinq cas de familles monoculturelles, ayant des enfants nés en Roumanie, avant l'émigration; quinze cas de familles mixtes, franco-roumaines, avec des

enfants nés en France ; et cinq cas de familles mixtes, franco-roumaines, ayant des enfants nés en Roumanie. Toutes ces situations de contacts linguistiques seront analysées en tenant compte de l'occupation et de la formation socio-professionnelle des parents, de leur période de résidence en France, du moment de l'émigration de ces familles – paramètres absolument nécessaires pour l'étude des imaginaires linguistiques et culturels qui se trouvent à la base du phénomène de la transmission du roumain, en tant que langue maternelle.

Nous comprendrons ici par imaginaire linguistique, avec Anne-Marie Houdebine, « le rapport du sujet à la langue »², l'ensemble des représentations que le locuteur se fait par rapport à la langue qu'il parle, ses commentaires à l'égard de l'usage de cette langue. Par imaginaire culturel, nous comprendrons – par analogie – le rapport des sujets à leur culture, l'ensemble des représentations qu'un individu se fait par rapport à la culture du peuple dont il fait partie. Nous partirons ici de l'hypothèse (que nous essaierons de vérifier à partir d'une analyse de corpus) selon laquelle les imaginaires culturels engendrent les imaginaires linguistiques, ces derniers étant solidement ancrés dans les premiers.

1. Contexte isotopique et hypothèses

Pour les Roumains émigrés avant 1989, l'imaginaire culturel était dominé par la fierté d'être les représentants d'une grande culture européenne, opprimée par un régime anti-culturel. La plupart d'entre eux ont vécu l'exil sous le signe de leur appartenance à cette roumanité culturelle de choix, en continuant d'apprendre à leurs enfants la langue roumaine (en même temps que la langue française), en raison de la forte manifestation des normes identitaires de l'imaginaire linguistique, qui ont étayé le fonctionnement des normes communicationnelles. Par normes communicationnelles, nous comprendrons ici, avec Anne-Marie Houdebine, les normes qui facilitent l'intégration au groupe, l'accent étant mis sur la compréhension.³ Les normes prescriptives sont repérables dans des discours pratiquant l'exclusion de certaines variétés, ou idiomes ; quant aux normes fictives (dont les normes identitaires font partie), elles sont définies comme des « représentations fantasmées des sujets, repérables dans des arguments esthétisants, affectifs etc., non étayés par un discours antérieur de type institutionnel, scolaire ou grammatical »⁴. Après 1989, l'imaginaire socio-culturel dominant s'avère être plutôt celui d'un

complexe d'infériorité ethnique et national, qui engendre un imaginaire linguistique où l'on assiste à l'effacement des normes identitaires au profit d'un autre type de normes, toujours fictives (« on a honte de parler roumain »), qui soutiennent le fonctionnement des normes prescriptives à l'égard de la transmission du roumain chez les enfants nés dans les familles de Roumains, ou les familles franco-roumaines. On est arrivé ainsi à des situations de monolinguisme, le roumain étant sacrifié au nom d'un soi-disant conditionnement monolinguisque (français), d'une bonne intégration dans la société française et d'une bonne réussite socio-professionnelle. On va essayer par la suite de démontrer – en nuancant le plus possible – ces affirmations.

2. Les familles monoculturelles

Commençons par le cas des familles monoculturelles (constituées donc de deux parents roumains) ayant des enfants nés en France, après le moment de l'émigration des parents. Comme les trois autres cas délimités en vue de notre analyse linguistique (doublée de l'interprétation socio-culturelle), ce cas présente quelques ramifications typologiques, individualisées selon trois grands critères : le type d'émigration des parents (politique ou économique) ; le degré de compétences linguistiques en français des parents ; le type de formation socio-professionnelle des deux parents. Sur les cinq cas de notre corpus, dans deux seulement la langue roumaine est transmise aux enfants en même temps que l'apprentissage du français. Il s'agit de deux familles d'intellectuels, des enseignants et, respectivement, des médecins, émigrés avant et, respectivement après 1989, ayant de bonnes connaissances du français, dont les enfants sont bilingues, parlant à la fois roumain et français. Dans les trois autres cas, les enfants ne parlent pas du tout roumain, même s'il y en a qui gardent encore le contact avec la Roumanie, où ils se rendent de temps en temps. Il s'agit d'enfants nés de parents émigrés avant 1989 (donc, des exilés politiques), parlant assez bien la langue française, de profession libérale. Quels seraient donc les facteurs qui influencent le processus de la transmission et respectivement, de la non transmission du roumain et quelles sont les normes privilégiées lors de ce deux types de contacts linguistiques entre le roumain et le français (dont le deuxième est plutôt manqué) ? Dans les deux cas, l'agent de la transmission de la langue maternelle est la mère, les deux parents étant Roumains et parlant donc la langue roumaine ; d'autant plus que

pour les familles où le roumain n'est pas transmis, nous avons constaté que le niveau de compétences linguistiques en français des parents était – au moment de leur émigration – plutôt modeste. Cela veut dire que nous devons chercher ailleurs – au niveau des normes qui sous-tendent un imaginaire culturel – les raisons de ces comportements. Dans les deux premiers cas (où la langue roumaine est transmise), on peut constater le dessus que prennent sur les autres normes les normes identitaires et communicationnelles, à l'intérieur d'un imaginaire linguistique profondément ancré dans un imaginaire culturel positif, valorisant. La langue roumaine est comprise comme le support d'une grande culture européenne, comme une marque identitaire de l'appartenance à cette culture remarquable, dont on est fier. Il faut continuer à transmettre le roumain pour transmettre également cet héritage culturel dont les parents sont porteurs, les normes qui agissent pour la mise en pratique de ce processus de transmission étant des normes identitaires : on apprend le roumain aux enfants, pour qu'ils continuent à exprimer leur identité roumaine, qui est celle d'un peuple qui – quoique pauvre – est porteur d'une culture de choix, d'une grande culture européenne, qui a fourni au patrimoine culturel universel des personnalités remarquables dans tous les domaines (des sciences dures aux sciences humaines, l'art, la littérature, la musique etc.). Le roumain est donc compris comme une marque identitaire, support et instrument linguistique d'expression d'un imaginaire culturel valorisant. Il faut être fier d'être Roumain (ou, en tout cas, ne pas avoir honte de l'être) et continuer à apprendre le roumain à ses enfants en tant que support de cet héritage culturel. Ces parents savent donc que la langue roumaine peut être très bien transmise à l'intérieur d'un bilinguisme franco-roumain et d'une biculturalité (franco-roumaine). Les normes communicationnelles établissent très précisément le type d'interlocuteurs avec lesquels leurs enfants peuvent parler roumain, les types d'occasions sociales et linguistiques, les différentes variétés de milieu linguistique. Par conséquent, ces enfants parlent roumain avec leurs parents, avec leurs grands-parents surtout (qui, dans la plupart des cas, continuent de vivre en Roumanie et ne parlent que roumain, ne comprenant pas forcément le français), avec leurs amis d'origine roumaine, à la maison ou lorsqu'ils passent leurs vacances en Roumanie. Les normes prescriptives à l'égard du roumain sont comprises avec plus de souplesse, visant l'interdiction de parler roumain dans certaines occasions linguistiques, ou avec certains types d'interlocuteurs (dépourvus de compétences linguistiques en roumain). Quant aux normes identitaires, elles sont entretenues par les parents au

niveau d'une identité roumaine exprimée et vécue en milieu français sous le signe d'une biculturalité franco-roumaine. Et leurs enfants apprennent le roumain en même temps que le français, attribuant chacune des deux langues à un type particulier de milieu – le milieu familial pour ce qui est du roumain et le milieu linguistique environnant, pour ce qui est du français – , avec autant de plaisir, les normes dominant ce processus d'apprentissage étant dans leur cas des normes affectives (sous-catégorie des normes fictives).

3. Freins de la transmission du roumain dans les familles monoculturelles

Dans le cas des familles monoculturelles où le roumain n'est pas transmis, l'agent de transmission linguistique ne fonctionne pas « normalement », et la mère roumaine parle en français à son enfant roumain, né et élevé en milieu linguistique français. Ce facteur qui est responsable de la non-transmission du roumain est souvent associé à un autre, à savoir la raison plutôt économique de l'émigration des parents, dont le but suprême est celui d'une parfaite intégration (dans le sens d'une assimilation, d'une fonte) dans la société française, par l'élimination du roumain (vu comme code linguistique qui trahit une origine très précise), et l'adoption exclusive du français pour la pratique des enfants, afin que ceux-ci puissent arriver à une parfaite intégration socio-scolaire d'abord, et socio-professionnelle après. Dans un de ces cas, le père est allé jusqu'à une francisation très poussée de son nom roumain⁵ (de Tomescu, il est passé à Tomescot), dans le but très transparent d'effacer toute trace de son origine roumaine. Nous avons là un exemple de déguisement, qui est le reflet d'un imaginaire culturel annihilant, qui engendre un imaginaire linguistique de rejet total, de reniement du roumain. Le fonctionnement des normes fictives est évident : il ne faut pas parler roumain, il ne faut surtout pas l'apprendre à ses enfants, pour ne pas trahir ses origines roumaines et passer pour un Français. Comment est-ce qu'on peut arriver à passer pour un Français lorsqu'on est Roumain ? En se débarrassant de son identité roumaine, qui risquerait d'être trahie par l'utilisation de la langue roumaine. On se « déguise » en Français, en adoptant le français comme unique code linguistique, et même en francisant son nom, dernière marque de la roumanité d'origine. Mais, pourquoi faut-il passer pour un Français, alors qu'on est Roumain ? Parce qu'on est hanté par un imaginaire culturel complètement dévalorisant,

construit sur une projection en miroir, reflétée par des stéréotypes véhiculés par certains médias français. Les Roumains sont mal vus en France ; à la télévision française, être Roumain équivaut à être voleur ou tsigane. Cette image tronquée (construite à un seul niveau, celui de certains médias) se trouve à la base de la construction de cet imaginaire culturel dévalorisant, qui engendre un imaginaire linguistique d'annihilation totale du roumain, en tant que support linguistique d'une « culture retardée », en tant que marque linguistique de l'appartenance à un « peuple retardé, non civilisé ». Cet imaginaire linguistique est étayé par le fonctionnement des normes prescriptives à l'égard du roumain, doublées de normes fictives. Il ne faut pas apprendre le roumain à ses enfants. Ça leur sert à quoi de connaître et de parler le roumain ? A rien du tout...⁶ A l'école et après, sur leur lieu de travail, il faut qu'ils sachent parler très bien français. Il faut donc éliminer le roumain, pour qu'ils parlent parfaitement bien français et réussir une parfaite intégration socio-professionnelle. Le roumain ne ferait que trahir une appartenance ethnique et culturelle qui gêne, qu'il faut renier et rejeter, pour en endosser une autre – empruntée – celle de Français. On rencontre ce type d'imaginaires culturels et linguistiques chez les familles mixtes également, franco-roumaines, où le roumain n'est pas transmis non plus aux enfants qui y sont nés.

4. Les familles monoculturelles avec un enfant né en Roumanie

Dans le cas des familles monoculturelles ayant des enfants nés en Roumanie, la situation semble être plus homogène, les enfants continuant à parler le roumain appris dès leur naissance (en Roumanie), en simultanéité avec le français, appris et perfectionné dès leur arrivée en France. Nous avons trois cas de familles pareilles (d'intellectuels : journalistes et médecins), émigrés avant 1989, et deux cas d'émigration produite après 1989 (toujours des intellectuels, des enseignants et, respectivement, la famille d'un prêtre orthodoxe). Dans deux des premiers cas, ainsi que dans les deux derniers, les enfants avaient un âge scolaire assez avancé lors de leur arrivée en France (ayant déjà été en contact avec le français en Roumanie), dans un troisième, ils étaient assez petits (3 et 4 ans, ne parlant point le français). Par conséquent, dans cette dernière famille, les parents ont interrompu, pour un certain temps, la communication en roumain avec leurs enfants, dans le but de leur

apprendre le français que tout le monde parlait en dehors de leur milieu familial. Ensuite, dès que l'acquisition du français a été faite, ils sont revenus à la communication « normale » en roumain à la maison, avec leurs enfants, et en français, en dehors de la maison. Dans tous ces cas, nous avons affaire à des situations de bilinguisme chez les enfants nés en Roumanie et élevés par la suite en France, en milieu linguistique français, donc non roumain. L'imaginaire linguistique construit autour du roumain est engendré par un imaginaire culturel « normal », plutôt valorisant, la langue roumaine étant vue comme le support linguistique d'une culture européenne assez importante, dont il faut être fier, ou, en tout cas, dont il ne faut pas avoir honte ! Et nous connaissons personnellement une jeune femme franco-roumaine, née en Roumanie, dans une famille d'intellectuels ayant demandé avant 1989 l'asile politique en France. Elle parle parfaitement les deux langues, ayant très bien réussi son intégration socio-professionnelle : agrégée de lettres modernes, elle était il y a cinq mois ATER à la Sorbonne. Elle a autant de plaisir à parler le roumain que le français, car l'imaginaire linguistique construit autour du roumain est, dans son cas très précis, étayé surtout par le fonctionnement des normes identitaires et communicationnelles. Elle parle roumain avec des amis roumains et avec sa famille, et sa représentation du roumain est celle d'une langue qui véhicule une grande culture européenne, dont elle est l'héritière. Donc, elle a son propre imaginaire linguistique concernant le roumain et, implicitement, son propre imaginaire culturel construit autour de ses origines roumaines. Nous nous trouvons là en présence d'un aspect très important de notre sujet : la transmission de la langue roumaine aux enfants nés dans ces familles suppose en même temps la transmission des imaginaires linguistiques des parents construits autour du roumain. Et ce processus de transmission dépend très directement du type d'imaginaire culturel que les parents en question développent et cultivent autour de leurs origines roumaines. Nous y reviendrons plus loin.

5. Les familles mixtes

En ce qui concerne le cas des familles mixtes ayant des enfants nés en France, nous avons constaté que la situation de la transmission du roumain est plutôt encourageante, positive. Dans dix cas sur quinze, le roumain est appris aux enfants (de diverses façons), et, dans les cinq

autres, le roumain n'est pas du tout parlé par les enfants nés dans ces familles franco-roumaines. Dans quatre de ces familles, le parent roumain est le papa, et c'est lui qui devrait être l'agent linguistique censé transmettre le roumain à son enfant ; dans les onze autres, c'est la mère qui est Roumaine, donc c'est elle qui devrait apprendre la langue roumaine à son enfant. Un seul papa sur quatre et quatre mamans sur sept (recensés dans notre corpus) sont parvenus à transmettre le roumain à leurs enfants (avec l'aide de leur conjoint) en simultanéité avec le français, ces enfants étant des sujets bilingues, franco-roumains. Il s'agit de situations de bilinguisme simultané, les enfants en question faisant l'acquisition des deux langues en même temps, au sein de la famille, le roumain étant parlé avec des interlocuteurs bien précis et très bien connus par les enfants, dans des occasions linguistiques qu'ils connaissent très bien également. Et ces enfants manifestent des comportements linguistiques réciproques⁷ définis à l'égard des membres de leurs familles qui parlent roumain (la mère ou le père), de certains de leurs camarades de jeu (issus aussi de familles mixtes, franco-roumaines), ainsi que d'autres membres plus éloignés de leur famille roumaine, en principe restés en Roumanie. Ils parlent roumain uniquement à la maison, ou lorsqu'ils se trouvent chez des amis qui ont le même type de compétences linguistiques que les leurs, lors de leurs voyages en Roumanie, chez les grands-parents. Dans ce cas, nous avons affaire à un imaginaire linguistique engendré par un imaginaire culturel valorisant, respecté et même entretenu également par l'autre membre non roumain de la famille. Les normes dominantes sont dans ce cas les normes communicationnelles, qui établissent les interlocuteurs et les occasions linguistiques où l'on peut parler roumain, et respectivement, avec lesquels on peut le parler, ainsi que les normes identitaires, en tant que sous-catégorie des normes fictives. Le roumain est transmis dans ces familles en tant que support linguistique d'une autre culture que la culture française qui, en outre, est aussi une grande culture européenne.

6. Le critère de compétence linguistique et d'intérêt culturel de la part des parents

Dans le cas des familles mixtes, franco-roumaines, il y a un autre facteur dont il faut tenir compte pour l'analyse de ce processus de transmission du roumain, à savoir les compétences en langue roumaine

des deux parents, y compris donc (et même surtout) du parent français. Dans ce cas très précis, le type de contact linguistique entre les deux langues est plus complexe, car une règle élémentaire de politesse linguistique veut dire qu'on ne peut pas parler à quelqu'un dans une langue qui n'est pas comprise par tous ceux qui sont présents à la discussion. Surtout dans un cadre aussi restreint et aussi personnel que celui de la famille ! Dans trois cas sur quatre (des quinze qui constituent le corpus de familles mixtes), la maman française connaît également très bien la langue roumaine, même si elle ne la parle pas à son enfant (auquel elle parle, « naturellement et normalement » en français). Néanmoins, même si pratiquement toutes les conditions semblent être propices à la transmission du roumain dans ces trois familles, seulement dans l'une des quatre les enfants sont bilingues franco-roumains, représentatifs pour la situation du bilinguisme simultané. Dans la plupart des autres familles mixtes de notre corpus, le père français s'intéresse à la culture roumaine, ainsi qu'à la langue, n'empêchant aucunement la transmission du roumain à ses enfants, en même temps que leur acquisition du français, en milieu linguistique majoritairement français. Néanmoins, le roumain n'est transmis que dans dix cas sur quinze. Dans le cas des cinq familles mixtes dont les enfants ne parlent pas roumain, nous avons affaire à un imaginaire linguistique construit (par le parent roumain) autour du roumain qui est dominé notamment par des normes prescriptives et fictives à l'égard de cette langue. Il ne faut pas apprendre la langue roumaine aux enfants nés dans ces familles, car ils n'en ont nullement besoin, en tant que Français. Automatiquement, un enfant né d'un parent français acquiert la nationalité française, il devient Français. Ces enfants ne doivent pas apprendre à parler le roumain, car cela ne « leur sert à rien. Ils sont Français, ils ne rentreront plus en Roumanie, ils grandiront et resteront en France »⁸. Ces normes prescriptives sont accentuées par des normes fictives concernant l'emploi du roumain. Toute compétence linguistique en roumain ne ferait que trahir une origine qu'on veut effacer, que le parent roumain veut effacer pour que son enfant né en France n'ait qu'une seule identité, « meilleure », française. Ces parents ne sont pas complètement contre la réalité du bilinguisme, étant d'accord dans la plupart des cas pour que leurs enfants soient bilingues, mais pas franco-roumains, plutôt franco-anglais, ou franco-italiens. Etiquetée langue morte du point de vue géopolitique, la langue roumaine est totalement éliminée de l'héritage linguistique et culturel de ces enfants. Dans ce cas très précis, ce type d'imaginaire linguistique est engendré par un

imaginaire culturel dévalorisant, annihilant, ou à tendance annihilatrice. Le parent roumain peut acquérir la nationalité française après son mariage avec un citoyen français, et se considérera par la suite uniquement Français, car « c'est culturellement plus valorisant » ; par conséquent, la représentation concernant sa famille sera celle d'une famille de Français, vivant en France, n'ayant plus l'intention de rentrer en Roumanie, qui ne doit parler « normalement et naturellement » que français et surtout en langue française à ses enfants. « Pour leur avenir! », selon quelques uns de mes sujets d'enquête.

7. Cas de bilinguisme passif et bilinguisme soustractif

Nous avons recensé aussi trois cas d'autres types de bilinguisme, toujours chez les enfants nés dans ces familles mixtes franco-roumaines : deux situations de bilinguisme passif⁹ et une autre, de bilinguisme soustractif¹⁰. La langue roumaine est transmise d'une certaine façon – plus ou moins « normale » – dans ces familles, les résultats de ce processus ne s'inscrivant plus parmi les résultats du bilinguisme simultané – situation « idéale » atteinte dans les cas présentés avant. Dans le cas de bilinguisme soustractif, la mère roumaine a appris le roumain à ses enfants nés en France, et d'après ses dires, ceux-ci comprennent le roumain, mais ne le parlent que « si on les y oblige ». Son affirmation-réponse à notre questionnaire nous semble doublement intéressante : d'abord du point de vue du type d'acquisition de la langue roumaine faite par les enfants et, deuxièmement, du point de vue de l'imaginaire linguistique développé par ces enfants autour du roumain. Ceux-ci ont fait l'acquisition d'une langue qui leur était transmise par la mère, autre que celle parlée par tout le monde en dehors de leur famille, en milieu linguistique majoritairement français. Comment et surtout pourquoi sont-ils arrivés à ne plus vouloir la parler ? Nous interpréterions leur type de comportement linguistique en termes de comportement linguistique réciproque inhibé, les enfants n'ayant pas tout le temps à leur portée des occasions linguistiques et surtout des interlocuteurs à compétences linguistiques en roumain pour parler en roumain. La maman nous a avoué qu'elle leur avait parlé en roumain jusqu'à un certain âge, pour qu'ils apprennent la langue et qu'ensuite, tout le monde a parlé français à la maison. Les enfants, scolarisés et élevés en France, où ils n'entraient presque plus en contact avec d'autres interlocuteurs roumains, sont arrivés à une situation

que nous avons caractérisée de bilinguisme soustractif. Ces enfants ont construit leur propre imaginaire linguistique autour du roumain, dominé par des normes fictives (identitaires) et prescriptives. Ayant grandi, en train de se construire une identité, en France, loin d'un contact soutenu avec le roumain, avec la Roumanie (le pays d'origine de leur mère), ils ont commencé à réprimer des compétences linguistiques ressenties comme exotiques et non nécessaires (et jugées de la sorte par leur entourage, des enfants devenus adolescents de leur âge), se sentant plutôt Français. N'ayant pas d'imaginaire culturel roumain, non transmis (ou construit) chez eux par leur mère, l'imaginaire linguistique qu'ils se sont construit autour de la langue-support de cette culture qu'ils ignorent est un imaginaire d'inhibition, de réticence.

Dans un des deux cas de bilinguisme passif, il s'agit de l'enfant aîné d'une famille franco-roumaine, vivant à Paris, élevé également par un grand-père maternel roumain. Cet enfant comprend le roumain, sans le parler, et dans son cas très précis, nous avons pu faire la connaissance directe de son bilinguisme passif il y a plusieurs mois. C'est surtout son grand-père qui lui a parlé en roumain, car celui-ci passait plus de temps avec lui que sa maman (« qui travaille »¹¹). Elevé en milieu linguistique majoritairement français, sans d'autres interlocuteurs qui sachent parler roumain dans son entourage immédiat, l'enfant a développé donc cette situation de bilinguisme passif, comprenant ce que son grand-père lui disait en roumain, et lui répondant exclusivement en français. Las de se voir répondre en français lorsqu'il lui parlait en roumain, le grand-père en question s'est mis à parler en français au benjamin de la famille, qui, de ce fait (mais aussi, parce que sa maman ne lui a pas parlé en roumain), ne parle et ne comprend que la langue française. Néanmoins, il continue de parler en roumain à l'aîné, étant conscient du fait que cet enfant doit au moins comprendre la langue qui est porteuse de la culture d'origine de sa mère, dont il est aussi l'héritier. L'imaginaire linguistique développé autour du roumain par ce petit garçon est celui que son grand-père maternel lui a transmis, engendré donc par celui-ci, et non pas par un imaginaire culturel, comme nous croyons que c'est le cas chez les locuteurs adultes. L'imaginaire culturel de ce monsieur est plutôt valorisant, engendrant un imaginaire linguistique étayé par des normes communicationnelles (nous l'avons entendu parler en roumain à l'aîné) et des normes surtout affectives (moins identitaires, en tant que sous-catégorie des normes fictives), le vieux monsieur nous avouant sa nostalgie concernant son pays d'origine et la langue de ses parents.

8. Conclusions de l'analyse du corpus

Pour ce qui est des enfants nés dans des familles mixtes, franco-roumaines, mais en Roumanie, avant l'émigration des parents vers la France, nous avons constaté que la langue roumaine était transmise à ces enfants, l'agent de transmission « normal » – la mère, étant en fait doublé d'un autre, dans la plupart des cas monolingue – la grand-mère et/ou le grand-père roumains. Ces enfants sont pour la plupart bilingues¹², en situation de bilinguisme simultané, ayant appris en même temps le roumain et le français. Le combat pour le maintien du roumain au niveau du bilinguisme franco-roumain n'est pas mené dans ce type de familles, mais plutôt dans les autres, comme nous l'avons déjà vu. L'imaginaire linguistique construit autour du roumain est engendré par un imaginaire culturel valorisant, les normes dominantes étant les normes identitaires (en première position, car très prégnantes) et les normes communicationnelles. On leur apprend le roumain, pour qu'ils continuent à vivre leur biculturalité (qui est aussi roumaine) et pour qu'ils puissent continuer à parler en langue roumaine avec le reste de la famille (monolingue) qui continue de vivre en Roumanie. Au fond, lorsqu'on parle du processus de la transmission du roumain à ses enfants, il s'agit aussi de leur transmettre à la fois les propres représentations des parents concernant la langue roumaine, les imaginaires linguistiques de ceux-ci, engendrés et influencés par les imaginaires culturels. Les cas heureux et réussis de pareille transmission sont ceux des enfants parfaitement bilingues, comme cette jeune fille agrégée de lettres modernes. Il y a des situations moins heureuses, de non transmission, et à un moment donné, en train de se construire une identité culturelle, certains enfants qui n'ont pas bénéficié de la transmission du roumain, se mettent à chercher leur identité biculturelle, donc implicitement roumaine, et à vouloir apprendre la langue – support de cette autre culture dont ils sont les héritiers. Au Centre Culturel Français de Iasi, au nord-est de la Roumanie, est arrivé un courrier électronique de la part d'une jeune femme âgée de 26 ans, née en France, de parents roumains, qui ne lui avaient pas appris le roumain. Elle voulait se mettre à apprendre cette langue, qui véhiculait une deuxième culture, celle de ses parents, dont elle se sentait privée.

Les imaginaires linguistiques construits notamment autour des langues dites maternelles nous semblent être profondément ancrés dans les imaginaires culturels, dont ils se nourrissent et par lesquels ils sont

influencés, surtout en situation de contact linguistique avec une deuxième langue, différente, provoqué par le phénomène de l'émigration de ces types de familles auxquelles nous avons fait référence jusqu'ici.

9. Identité et intégration

Evidemment, je suis pleinement consciente des difficultés personnelles qu'éprouvent la plupart de ces familles en ce qui concerne le processus de l'intégration, qui influence après –directement ou indirectement– le processus de transmission de la langue roumaine à leurs enfants, surtout dans le sens du court-circuitage de celui-ci. Dans les deux cas d'options radicales – de transmission et, respectivement de non-transmission du roumain en tant que langue maternelle ou paternelle – l'agent linguistique transmetteur justifie ce type d'option linguistique par la motivation du choix de la meilleure solution pour l'avenir de son enfant. Le plus souvent, une fois arrivé à l'âge des questions concernant leur identité culturelle, on peut remarquer chez ces jeunes une souffrance de l'identité, due à la non-transmission de leur langue d'origine (nous avons recensé trois pareils cas dans notre corpus¹³). La plupart de ces parents roumains sont hantés par deux obsessions majeures : celle de l'annihilation de leur propre identité linguistique et culturelle à travers l'intégration (les plus « sensibles » d'entre eux, pour lesquels leur être se confond avec leurs racines) et, respectivement, celle de leur marginalisation dans le cas de la non-intégration (dans la plupart des cas)¹⁴. Dans les situations les plus heureuses, certains sujets parviennent à un équilibre, à une intégration harmonieuse des deux « fidélités » culturelles, sans trop de dégâts affectifs ou psychiques au niveau de leur propre identité¹⁵. Le processus de l'intégration est – dans le cas de ces parents – très complexe, un parcours identitaire, conditionné et influencé par l'histoire de chacun d'entre eux (« l'histoire du sujet ») et par les caractéristiques socio-culturelles du pays où ils ont décidé de s'établir (la France). Mais qu'est-ce qu'on comprend par intégration et identité, deux notions essentielles pour notre recherche ? Andrea Rea et Maryse Tripier définissent l'intégration comme un « processus dont on ne peut parler qu'après coup, pour dire qu'elle a réussi ou qu'elle a échoué ; un processus qui consiste à passer de l'altérité la plus radicale à l'identité la plus totale »¹⁶. Didier Lapeyronnie la définit comme une notion au niveau de laquelle il faut distinguer entre deux éléments différents : « la participation et l'intégration culturelle. La

participation recouvre l'inclusion dans les champs économique, politique et national à partir des mobilisations des acteurs. L'intégration culturelle concerne davantage les enjeux des conflits culturels »¹⁷. L'intégration peut être définie également comme « l'adhésion à des normes »¹⁸. La première définition nous semble être la plus intéressante, les deux autres pouvant s'y retrouver. Elle nous amène à nous demander ce que c'est que l'identité. Et surtout, est-ce qu'elle devrait être monoculturelle, respectivement monolingustique – dans le cas précis de ces Roumains qui vivent en France ? Nous sommes plutôt d'avis que non, et c'est pour renforcer cette opinion que nous avons essayé de chercher toutes ces confirmations théoriques. Dans le cas de la plupart des exilés, ou des immigrés, on parle de deux étapes qui peuvent être identifiées au niveau de leur processus identitaire : celle d'une identité « errante » et respectivement celle d'une identité « double », qui réunit les deux mondes définitoires et fondateurs du moi¹⁹. Dans deux situations extrêmes cette intégration idéale – d'une double identité – est compromise : dans le cas de l'abandon de l'identité d'origine, ce qui mène au phénomène d'assimilation, et dans le cas de la négation de l'identité d'adoption, fait qui caractérise le phénomène de ghettoïsation²⁰. Nous plaidons ici pour une intégration sous la forme d'une double identité culturelle franco-roumaine (dans le cas précis des familles de Roumains qui vivent en France), exprimée au niveau d'un bilinguisme franco-roumain, encouragée par la connaissance de plusieurs cas de pareille intégration couronnés de succès.

Certes, ce problème de l'identité double récupérée au niveau de l'intégration comprise dans ce sens se pose différemment d'une génération à l'autre, donc, dans le cas des parents et, respectivement dans le cas des enfants. La transmission de la langue roumaine à ces enfants implique de mettre les bases de la construction – par les parents – d'une identité franco-roumaine. Cela reste, néanmoins, une option qui dépend de la façon dont les parents conçoivent le phénomène de l'intégration. S'ils le font en termes d'assimilation, la langue roumaine n'est plus transmise ; s'ils le font de la façon dont nous avons essayé de le définir, le roumain est transmis en même temps que le français, sous la forme d'un bilinguisme, comme support d'une identité biculturelle franco-roumaine. Le père Iulian Nistea (l'un des prêtres roumains de l'Eglise orthodoxe roumaine de Paris, de la rue Jean de Beauvais) nous parlait d'un conflit évident à cet égard, qui se manifeste au niveau des deux générations : les parents et leurs enfants (nés ou pas en France) élevés sur le territoire

de l'Hexagone. Lorsqu'ils sont amenés à l'église par leur parents, car ils n'y vont pas de leur propre initiative, ces enfants (ou, en tout cas, la plupart d'entre eux) choisissent de se confesser en français et non pas en roumain devant un prêtre roumain, qui parle aussi le français – le père Nistea. Comment interpréter cette option linguistique ? La prière et, en général, toute forme de dialogue et de célébration de la Divinité, en tant que forme de communication extrêmement intime, s'exprime d'habitude dans la langue maternelle, ou, en tout cas, dans la langue la plus chargée d'affectivité dans les cas de bilinguisme ou de plurilinguisme. Les enquêtes que nous avons menées parmi les membres de quelques communautés monastiques orthodoxes de France, de nationalités étrangères, devenus moines et respectivement moniales orthodoxes en France, ainsi que les discussions portées avec Son Excellence Marc Alric, évêque vicaire de l'Eglise Orthodoxe Roumaine pour l'Europe Occidentale et Méridionale, nous ont montré que la langue de la communication très personnelle avec la Divinité est – en général – la langue maternelle. Comme il nous l'a avoué, même si parfaitement bilingue franco-roumain, Son Excellence Marc Alric prie personnellement en français, sa langue maternelle, indifféremment de la nature linguistique du milieu environnant prédominant (c'est-à-dire tant en France qu'en Roumanie). Par conséquent, ces enfants n'associent plus ce type de manifestation – de la confession – à une forme personnelle d'approche d'une relation quelconque avec la Divinité ou avec la pratique de l'orthodoxie (la religion de leurs parents), religion non-française, d'autant plus qu'ils vivent dans un pays où la pratique religieuse en général n'est pas du tout caractéristique de leur génération. L'option linguistique pour le français vient aussi d'une certaine commodité, le français étant la langue dans laquelle ils se sentent le plus à l'aise, dont il se servent pour s'exprimer dans un milieu linguistique majoritairement français, pour parler à leurs amis, avec toutes les connaissances de leur entourage non-familial. Le roumain est une langue qu'ils associent à leurs parents, éventuellement à des grands-parents restés en Roumanie qu'ils voient (dans le meilleur des cas) une fois par an, l'été, langue de pratique d'une religion qui est toujours celle de leurs parents. Par conséquent, le père Nistea a raison de s'inquiéter et d'affirmer qu'il faut faire quelque chose – pour le moment, il ne savait pas quoi exactement – pour ne pas « perdre » ces enfants. Car il a compris aussi bien que nous que leur refus de se confesser en roumain représente un refus symbolique de s'enrégimenter en tant que pratiquants de l'orthodoxie. Nous ne voulons pas approfondir ici cet aspect, car ce n'est

pas le but immédiat de notre recherche. Nous ne pouvons néanmoins pas nous empêcher de remarquer le fait que cette situation est le résultat d'une éducation linguistique court-circuitée de la part des agents linguistiques de transmission de la langue roumaine – les parents de ces enfants. Cependant, ils ne sont pas les seuls acteurs qui devraient œuvrer pour la transmission du roumain à ces enfants, en même temps que la pratique du français, sur le territoire de l'Hexagone.

10. Pour un bilinguisme franco-roumain

La finalité de l'analyse linguistique du corpus de nature pragmatique, d'utilité immédiate, est de proposer comme situation idéale pour la conservation et la transmission de la langue roumaine dans ces familles la situation de bilinguisme, le roumain étant transmis en même temps que le français, son acquisition n'empiétant aucunement sur une bonne maîtrise du français, souvent bien au contraire. Attribuant chacune des deux langues à l'un des parents – dans le cas des familles mixtes –, ou bien l'une au milieu familial (le roumain) et l'autre au milieu linguistique environnant (le français) – dans le cas des familles monoculturelles –, les enfants les apprennent avec plaisir, les normes dominantes étant dans leur cas (comme nous l'avons vu plus haut) moins les normes communicationnelles et surtout les normes affectives (en tant que sous-catégorie des normes fictives). Ceci est possible par la concertation des deux facteurs directement impliqués dans le processus de la transmission du roumain, à savoir les parents des enfants en question (la famille) et l'Etat roumain par l'intermédiaire de ses organismes pour la promotion et le soutien de la culture et de langue roumaine en France. Les parents sont responsables de la réalisation des situations de bilinguisme, par la transmission du roumain à leurs propres enfants, indifféremment de leur lieu de naissance (en Roumanie ou en France), par son emploi en milieu familial, en créant de la sorte des situations linguistiques normales de communication en roumain avec leurs propres enfants. L'Etat roumain doit les encourager dans l'objectif de sous-tendre le bilinguisme par une biculturalité franco-roumaine, la culture et la littérature roumaine étant promues par différents types d'organismes. Certes, plusieurs organismes de cette nature existent déjà en France, mais leur nombre devrait être augmenté et leur activité devrait être encouragée par des financements plus motivants. Il s'agit de cinq grand

types de « ramifications » culturelles de l'Etat roumain ou de la roumanitude sur le territoire français, qui devraient être encouragées à travailler en synergie lorsque cela est possible : 1. l'ambassade, les consulats et les centres culturels roumains ; 2. les lecteurs de langue, littérature et de civilisation roumaine présents dans les différents centres universitaires roumains ; 3. les associations culturelles franco-roumaines ; 4. les églises roumaines avec des prêtres roumains et la célébration des offices liturgiques en langue roumaine ; 5. les radios et la télévision en langue roumaine. Le roumain ne peut être conservé et transmis dans les familles de Roumains ou les familles mixtes que par l'intermédiaire d'un effort concerté de ces deux acteurs socio-culturels : les parents et l'Etat roumain, avec ses organismes pour la promotion de la langue et de la culture roumaines.

11. L'origine, la composition et la localisation de la communauté roumaine de France. La complexité de la problématique linguistique et culturelle

La communauté roumaine/franco-roumaine vivant en France est évaluée de façon très variable entre 40 000 personnes (selon certaines estimations) et plus de 100 000 personnes (d'après l'ancien consul général de Roumanie à Marseille, Vasile Popovici, nommé en 1998 par Andrei Plesu pour 4 ans). Le chiffre de 100 000 roumains/franco-roumains est toutefois le plus souvent avancé et semble réaliste. Ces différences tiennent notamment au fait qu'une partie des Roumains – notamment avant 1989 – se sont vus retirer ou ont perdu leur citoyenneté roumaine (des exilés, des réfugiés politiques, des apatrides) et ont acquis la citoyenneté française. D'autre part, après décembre 1989, de très nombreux Roumains ont épousé des Français(es) et ont acquis la citoyenneté française par mariage (par simple déclaration dans un délais de deux à quatre ans). Bien qu'ils n'aient pas renoncé à leur citoyenneté roumaine – la double-citoyenneté étant acceptée par les deux pays – nombre d'entre eux ne sont pas connus des services consulaires roumains, ayant renoncé à faire prolonger leur passeport ou leur carte d'identité roumaine, à voter. D'où le grand décalage entre les deux chiffres.

Mais qu'est-ce qu'un Roumain, qu'est-ce qu'une communauté roumaine, qu'est-ce qui forme et définit l'identité nationale du peuple roumain où qu'il se trouve ? Au-delà des passeports, la « nationalité »,

l'identité nationale d'un individu ou d'une communauté est formée par l'attachement à des traditions religieuses, culturelles, aux usages et aux coutumes de ces ancêtres et bien sur à une langue. Dans le cas de la très grande majorité des Roumains (nous ne parlerons pas ici des minorités nationales hongroises, tsiganes, allemandes...), il s'agit de trois piliers définitoires : la langue roumaine, la religion orthodoxe et le patrimoine culturel roumain. Dans le cas des Roumains/Franco-Roumains de France, il ne s'agit pas pour nous de prôner un quelconque nationalisme, un repli communautaire, un « communautarisme » ou des droits pour une « minorité nationale ». Il s'agit de promouvoir dans un contexte multilingue et multiculturel (celui de la France conçue comme membre de l'Union Européenne) la transmission et la conservation de la langue roumaine sous la forme d'un bilinguisme franco-roumain et de la culture roumaine – sous la forme de la biculturalité –, en vue de l'affirmation naturelle et responsable d'une identité roumaine, nationale et culturelle (implicite linguistique aussi) à l'intérieur de la communauté des Roumains et des Franco-Roumains de France. Lors de la première conférence des communautés roumaines d'Europe, qui a eu lieu à Bucarest le 13 octobre 2007, Basarab Nicolescu s'exprimait de la façon suivante: « Le métissage culturel est, je crois, inévitable dans l'Europe de demain. Le métissage culturel ne veut pas dire homogénéisation culturelle et perte de l'identité nationale. Son sens est la création d'une culture – celle de l'Europe de demain –, qui coexistera avec les cultures nationales. Unité dans la diversité et diversité par l'unité... »

Pour des raisons de commodité opérationnelle de la recherche, nous avons préféré de parler de deux grandes branches de cette communauté, l'une formée avant décembre 1989 et l'autre formée après les événements de décembre 1989. La première est constituée des exilés et des réfugiés politiques arrivés en France entre 1945 et 1989, qui formaient une élite intellectuelle et culturelle « en général fragmentée, dans une dispute permanente entre différents groupuscules » (selon les affirmations du même Basarab Nicolescu). Aujourd'hui largement minoritaire, cette « communauté » se compose notamment d'intellectuels, de professeurs, d'écrivains et d'artistes. Beaucoup d'entre eux sont devenus Français par naturalisation ou par mariage. Leurs enfants et même leurs petits-enfants sont nés en France, sont des citoyens français et ces derniers parlent rarement le roumain. Cette communauté s'est généralement parfaitement adaptée et intégrée en France, notamment à Paris ou en région parisienne. Nombre d'entre eux ont été assimilés par la culture française. Très peu

sont rentrés en Roumanie après 1989, comme Neagu Djuvara, par exemple. Quant à la communauté roumaine et franco-roumaine constituée après décembre 1989, elle a été formée par des immigrés économiques – parfois des travailleurs clandestins en situation irrégulière –, des étudiants – généralement boursiers –, des intellectuels, des médecins, des ingénieurs. De très nombreux couples mixtes, franco-roumains, composent cette communauté, dont près de la moitié vit en région parisienne ; d'autres communautés roumaines se trouvent dans les grandes villes et les villes universitaires françaises (Lyon, Marseille, Lille, Montpellier, Bordeaux, Strasbourg, Grenoble, Toulouse, Nancy, Brest, Avignon mais aussi Saint-Nazaire, Narbonne, Valence...). Quant aux étudiants, leur nombre est estimé à près de 10 000 en France (boursiers, non-boursiers, doctorants et post-doctorants compris) et en principe, à la fin des études, un très grand nombre d'entre eux restent en France et s'y installent en changeant de statut (mariage, travail salarié). De plus, depuis la suppression des visas de court séjour en 2002 et l'entrée de la Roumanie dans l'Union Européenne en 2007, le séjour des Roumains en France est beaucoup plus libre et facile, ceci rendant également plus complexe toute estimation chiffrée sur la taille réelle de la communauté.

Nous avons vu à quel point la situation de la transmission (ou plutôt, de la transmission partielle ou court-circuitée) de la langue roumaine dans les trente familles monoculturelles et mixtes (franco-roumaines) analysées dans la première partie de ce travail peut être diverse et complexe. Nous continuons le plaider pour la transmission du roumain aux enfants nés dans ces familles, cette lourde et importante responsabilité incombant tout d'abord aux parents. Ils doivent néanmoins être soutenus et encouragés à parler roumain à ces enfants, tant par la communauté roumaine locale, que par les autorités nationales. Et les autorités roumaines, par l'intermédiaire du Ministère des Affaires Etrangères, de son Département pour les Relations avec les Roumains de l'Étranger (DRRP, en roumain) et de l'Ambassade de Roumanie à Paris, soutiennent la conservation et la promotion de l'identité roumaine, linguistique, culturelle et religieuse en France.

Voyons maintenant quelle est la situation actuelle de l'activité de ces institutions en France et quelles solutions on pourrait proposer – au niveau individuel et collectif – qui puissent améliorer la situation plutôt inquiétante (sinon dramatique) de la transmission de la langue roumaine dans les familles qui nous intéressent dans ce travail.

12. Solutions pour la conservation et la transmission de la langue roumaine au niveau d'un bilinguisme franco-roumain

Comme nous l'avons dit sans répit jusqu'ici, la langue roumaine – vue comme support d'expression de la culture roumaine – doit être transmise d'abord et en premier lieu par les parents, mais ceux-ci doivent être aidés dans leurs efforts par les institutions officielles de la Roumanie en France. Voyons de quelles institutions il s'agit précisément et ce que nous comprenons par le prétentieux et pragmatique terme de « solutions ». La première est représentée par l'Ambassade de Roumanie et ses consulats, qui comprennent des sections consulaires. Les diplomates consulaires font partie intégrante du personnel diplomatique des ambassades et couvrent tous les aspects de la coopération culturelle entre la Roumanie et les pays de résidence en question, est précisé dans la politique de diplomatie culturelle du gouvernement roumain. Autrement dit, il paraît que ces institutions ont tout ce qu'il leur faut pour promouvoir la langue et la culture roumaine en dehors des frontières géographiques et linguistiques de la Roumanie. Néanmoins, leurs activités devraient se concerter avec les efforts personnels des parents roumains, afin de les stimuler et de les soutenir dans la l'objectif de la transmission du roumain à leurs enfants nés et surtout élevés en France. Dans cette perspective, il nous semblerait envisageable et souhaitable de compléter ou de développer le dispositif culturel institutionnel par la création d'un véritable Service d'Action Culturelle et Linguistique (SACL), dirigé par un Conseiller Culturel et Linguistique (CCL) (« diplomate culturel ») à l'ambassade et secondé par des Attachés Culturels et Linguistiques (ACL) à Paris et dans chaque consulat. Ce service serait en charge, notamment d'animer ce que nous nommerons par la suite le « réseau culturel et linguistique roumain » en France, du contact permanent avec les représentants locaux des communautés roumaines et franco-roumaines, ainsi que de populariser et de relayer les objectifs, les partenariats et les programmes de financement du Département pour les Relations avec les Roumains de l'Étranger (DRRP-MAE) et de développer l'enseignement de la langue roumaine dans les institutions universitaires et pré-universitaires françaises (en liaison avec le ministère de l'éducation).

Rappelons que le DRRP promet « une politique active qui vise à assurer un soutien réel pour l'affirmation, la conservation, et la promotion de l'identité ethnique, linguistique, religieuse et culturelle des Roumains

de l'étranger, en respectant les standards européens en la matière, tant par l'intermédiaire du soutien financier direct destiné aux Roumains de l'étranger, qu'au niveau politico-diplomatique ». Ainsi, il commence à constituer des « partenariats avec les associations et les organisations roumaines crédibles, capables de dérouler des projets dans la communauté qu'elles représentent avec des résultats quantifiables et des effets visibles sur le plan de la promotion de l'identité roumaine », est-il écrit dans le rapport d'activité du département pour l'année 2006. En France – le pays qui nous intéresse ici –, le DRRP a soutenu des projets de manifestations culturelles, des cours de langue roumaine et des projets d'aménagement et de rénovation d'églises. De plus, pour créer un contexte optimum à des démarches cohérentes, constantes et se déroulant sur plusieurs années, dix programmes ont été mis en place, tels : « Mihai Eminescu » pour la promotion de la langue roumaine ; « Spiru Haret » pour le soutien de l'enseignement du roumain dans les communautés roumaines ; « Ion Luca Caragiale » pour la promotion de la culture roumaine par l'intermédiaire des arts du spectacle ; « Societas » pour la structuration de la société civile roumaine de l'étranger ; « Mitropolit Andrei Șaguna » pour la conservation et l'affirmation de l'identité religieuse des communautés roumaines. Des initiatives il y en a et de très bonnes, notamment depuis quelques années. Par exemple, depuis novembre 2005, l'Ambassade de Roumanie à Paris organise des cours de langue roumaine pour des enfants (en âge scolaire ou préscolaire), sous le nom de « l'école de dimanche »²¹. Il nous apparaît souhaitable de populariser cette excellente initiative dont devrait bénéficier le maximum d'enfants roumains de la région parisienne et de l'étendre aux Consulats qui en informeraient les communautés roumaines ou le proposeraient à la charge d'un autre membre du réseau culturel et linguistique : le lecteur, une association, la paroisse. De pareils consulats se trouvent à Marseille, Strasbourg et Lyon – en dehors de la région parisienne –, et à Nice, Nantes, Brest et Bordeaux il y a des consuls honoraires. Le rôle de ceux-ci devrait dépasser leurs attributions strictement administratives, concernant les affaires d'état civil des Roumains de leur circonscription : les papiers d'identité, les passeports, les mariages, le rapatriement, la citoyenneté roumaine etc.) ; ils pourraient s'occuper également d'affaires culturelles, comme l'a fait (et le fait encore) le consulat de Strasbourg, ou, comme c'est le cas à Marseille, d'affaires économiques, par l'intermédiaire d'un Conseiller économique. Il serait donc envisageable et selon nous nécessaire, de compléter les équipes de chaque consulat par un attaché culturel et linguistique chargé de

l'animation culturelle et de l'enseignement de la langue roumaine sur la circonscription consulaire, ainsi que du contact permanent avec les représentants de la communauté roumaine/franco-roumaine, et de la popularisation des objectifs et des programmes du DRRP. Faute d'attaché culturel, le consul devrait avoir en charge ces secteurs d'activités. Membres du « réseau culturel et linguistique roumain », les consulats devraient devenir des lieux ouverts au public où, faute de personnel supplémentaire, un espace au moins serait mis à la disposition des représentants de la communauté roumaine, qui, par l'intermédiaire de leurs associations, pourraient s'y occuper d'animation culturelle et linguistique, de la transmission du roumain dans un cadre organisé et institutionnalisé.

Un autre membre de ce réseau culturel et linguistique roumain en France est représenté par l'Institut Culturel Roumain de Paris. Fondé en 1990, il se trouve sous la double tutelle du Ministère des Affaires étrangères (MAE) et de l'ICR de Bucarest. L'ICR de Paris a pour but principal de soutenir l'identité culturelle des Roumains de la *diaspora*, mais aussi de développer les échanges, de favoriser la coopération culturelle entre la France et la Roumanie. Il organise de nombreuses manifestations culturelles, des cours de langue roumaine (le professeur qui en a la charge fait partie des sujets enquêtés pour notre recherche, ayant des enfants élevés en France) et possède une bibliothèque-médiathèque de 10 000 volumes, des CD, DVD. Il est clair que les activités de l'ICR de Paris se sont améliorées ces dernières années. Elles se sont également diversifiées, mais la sphère d'influence de l'ICR a du mal à dépasser celle de la capitale et son public reste réduit, même si les partenariats commencent à ouvrir l'institution à des publics autres que les habitués de l'Institut. Il nous semble qu'un programme « Famille mixte, famille bilingue » devrait donner une importance accrue aux cours de roumain destinés aux adultes déjà existants, en ciblant le public des Français(e)s conjoints de Roumain(e)s et souvent parents d'enfants franco-roumains. Ce programme inclurait également des cours pour les enfants des couples mixtes et il pourrait ensuite être proposé aux partenaires du « réseau culturel et linguistique roumain ». Nos propositions visent également à développer l'ouverture et la coopération avec les organisations et les représentants de toute la communauté roumaine et franco-roumaine de la région parisienne et de toute la France : les associations roumaines/franco-roumaines culturelles, étudiantes, religieuses, en diversifiant ainsi actions et publics, en décentralisant autant que possible les actions

culturelles (expositions, concerts, théâtre) et en faisant tourner les manifestations en province sur la base du « réseau culturel et linguistique roumain » que nous proposons (à renforcer, à développer et à officialiser, qui servirait à relayer certaines activités de l'ICR), en tant qu'ensemble d'acteurs qui devraient corroborer pour la création et l'optimisation du cadre socio-culturel favorable à la transmission de la langue roumaine dans les familles de Roumains et franco-roumaines.

Les lectorats de langue et de civilisation roumaine (seulement sept à l'heure actuelle sur treize, enregistrés en 1996 en France²²) et plus précisément les lecteurs roumains des universités françaises représentent un autre membre collectif de ce réseau culturel et linguistique. Il nous semble extrêmement important de revoir assez largement le rôle du lecteur roumain en France. Celui-ci ne devrait plus se limiter aux étudiants d'une université et devrait être développé. Le lectorat et notamment sa bibliothèque devrait s'ouvrir et servir à la communauté roumaine présente localement. Le lecteur devrait sortir de l'université et offrir ses services à la communauté, notamment à ses jeunes, aux associations roumaines/franco-roumaines, aux paroisses roumaines de la région. Il y a un précédent digne de toute louange, qui nous encourage dans la direction de ces propositions: à Strasbourg fonctionne un partenariat entre le lecteur et une association roumaine/franco-roumaine. Ce type de partenariat pourrait être étendu aussi entre le lecteur de roumain et la paroisse roumaine, et cet exemple devrait être généralisé partout où il y a des lecteurs et une communauté roumaine/franco-roumaine désireuse de cours de roumain. Membre du « réseau culturel et linguistique roumain », il devrait devenir un référent linguistique et culturel, un relais officiel au niveau local des conseillers et de l'attaché culturel. Evidemment, ce travail supplémentaire devrait être rémunéré en fonction du temps accordé aux différents projets engagés. Il pourrait également donner des cours de roumain dans des écoles ou des lycées, sur le modèle du lecteur de français en Roumanie.

Les associations roumaines et franco-roumaines de France représentent un autre membre important de « notre » réseau culturel et linguistique. Depuis plus d'un siècle, la France dispose d'une loi généreuse permettant la création facile par ses citoyens ou ses résidents légaux d'associations en tous genres. Ainsi, les associations roumaines/franco-roumaines culturelles, humanitaires, étudiantes, politiques ou de jumelage franco-roumains sont nombreuses dans toute la France. Celles-ci sont régies par la loi française de 1901 sur les associations et sont indépendantes

de l'état roumain et de l'état français comme de tout autre institution. « Politiquement », elles ne dépendent que de la volonté de leurs membres – qui élisent leurs dirigeants et décident des activités qu'elles vont mener. Financièrement, les associations s'appuient sur les cotisations de leurs membres, mais aussi sur les subventions publiques (de la mairie, du conseil départemental, de la région, de l'Etat, de l'Europe...) et les dons divers. La majorité des associations fondées par les membres de la diaspora roumaine en France ont un caractère culturel, de diffusion des valeurs spirituelles. Nombre d'entre elles ont un caractère binational, avec des membres roumains, français ou avec la double nationalité. Leurs activités sont très diverses : accueil des Roumains, rencontres, colloques, expositions, spectacles, concerts, projection de films, bibliothèque, cours de roumain, cuisine traditionnelle, danses folkloriques, ateliers d'art populaire, théâtre, soirées littéraires, actions sociales et humanitaires, excursions, échanges dans le cadre de jumelages etc. Notre idée serait de faire de ces associations, en tout cas de celles qui le veulent et de celles qui le peuvent, des interlocuteurs et des partenaires essentiels des autorités, des institutions et des représentants de la Roumanie en France. Représentants de base de la communauté roumaine, ces associations roumaines et franco-roumaines qui défendent la langue et la culture roumaine devraient voir leurs projets soutenus, encouragés et développés par les autorités roumaines, pour finalement être incluses en tant qu'organisations partenaires et membres du « réseau culturel et linguistique roumain », à l'intérieur duquel elles pourraient accomplir le rôle culturel et de promoteur linguistique qu'ont les autres membres du réseau (les consulats, les lectorats), notamment dans les villes de province où il n'y a ni consulats, ni lectorats de langue roumaine. De même, sur le modèle de la Conférence des communautés roumaines en Europe (qui a eu lieu en 2006 à Bucarest), il pourrait être organisée une conférence ou un forum de la communauté roumaine de France où seraient discutés les attentes, les activités, les projets de chaque organisation de la communauté, ainsi que les formes de fonctionnement, de manifestation, de communication (réseau) et pourquoi pas une éventuelle fédération des associations des Roumains de France ? En attendant, un premier pas concret pourrait être la réalisation d'un « Guide de la Communauté Roumaine en France – Langue, Religion et Culture », dont notre travail servirait de point de départ, par exemple.

Un autre type d'associations sont les associations culturelles roumaines en France. L'Église orthodoxe roumaine représente, comme nous l'avons

déjà dit, l'un des trois piliers de l'identité nationale des Roumains, où qu'ils se trouvent, à côté de la langue et de la culture roumaine. Partout à l'étranger, on remarque que l'église est le seul lieu – en dehors des ambassades et des consulats les jours des élections – où toute la communauté roumaine se retrouve régulièrement et massivement, notamment pour les grandes fêtes religieuses (Pâques, Noël...). En général, lorsqu'un Roumain arrive dans une ville française, le premier et souvent le seul lieu où il est sûr de rencontrer des compatriotes et de parler sa langue est, le dimanche, à l'église orthodoxe locale, quand elle existe (roumaine ou autre). Pendant et après la liturgie, autour des églises, les Roumains se retrouvent notamment pour parler leur langue et échanger des idées et des informations culturelles, politiques. On remarque aussi – malheureusement – que les enfants de ces Roumains qui jouent à proximité de leurs parents ont tendance à parler français entre eux, ce qui prouve un grave problème linguistique et culturel, dû à leur éducation familiale, mais aussi à la société dans laquelle ils vivent... Par les solutions dont nous parlions plus haut, nous comprenons justement les modalités de résoudre ce problème linguistique (et, implicitement, culturel) extrêmement important pour l'affirmation de l'identité d'un individu, à notre avis, individu qui appartient à une communauté, celle des Roumains qui vivent en France.

L'église orthodoxe roumaine (BOR) et l'Eglise Roumaine de Paris (orthodoxe), ainsi que la paroisse gréco-catholique roumaine de Paris (Mission catholique roumaine) sont organisées en France (Etat laïque) dans le cadre de la loi sur les associations culturelles de 1907. Les Roumains appartenant à d'autres religions ne sont pas organisés séparément et fréquentent les lieux de culte français de leur propre confession. L'église orthodoxe roumaine est représentée et organisée en France par la Métropole orthodoxe roumaine d'Europe Occidentale et Méridionale (MOREOM), dirigée par le métropolite Joseph (Pop) et l'évêque vicaire, Mgr. Marc (Alric). La Métropole a considérablement développé ses structures depuis 1990 et dispose de paroisses et de monastères (six²³) dans toute la France. Elle dispose de très nombreux prêtres roumains qui servent ces paroisses et célèbrent intégralement ou partiellement (selon les compétences linguistiques des membres de la paroisse) la liturgie en langue roumaine. En dehors de cette métropole (MOREOM), l'Eglise Roumaine de Paris des saints Archanges Michel, Gabriel et Raphaël (située dans la rue Jean de Beauvais), avec des offices célébrés exclusivement en roumain et des clercs roumains, représente aussi une « oasis » de

roumanitude et d'orthodoxie pour tous les Roumains de la région parisienne ou ceux qui se trouvent de passage. A présent, cette paroisse dépend juridictionnellement de l'évêché Orthodoxe Roumain d'Amérique, et de l'archevêque Nathaniel.

Depuis toujours, les autorités religieuses ont accordé une grande importance à la conservation de la langue et de la culture autochtones en situation d'émigration, d'exil, de refuge etc. Voulant protéger leur identité nationale (culturelle) et religieuse, des évêques canadiens français (on dirait aujourd'hui québécois) constataient au 19e siècle que la langue maternelle et la foi des ancêtres sont les éléments constitutifs de la nation²⁴. A leur tour, les autorités religieuses roumaines sont pleinement conscientes de l'importance de cette problématique et essaient de trouver des solutions adaptées à la situation française. Les propositions que nous pourrions faire aux associations culturelles des Roumains de France sont diverses. Tout d'abord, il serait important d'accroître encore le nombre de paroisses roumaines, notamment dans les villes universitaires où sont présents des étudiants, des médecins... D'autre part, partout et à chaque fois que cela est possible, il faudrait que la plus grande partie de la liturgie soit célébrée en langue roumaine. Dans le cas contraire (si le prêtre est Français et/ou si l'assistance est majoritairement non roumaine), des lectures et/ou des prières devraient être dites en roumain, par le prêtre français et/ou un fidèle roumain. La conservation d'un service religieux en langue maternelle est essentielle car, nous l'avons constaté, au delà des associations et des institutions officielles – quand elles existent – l'église est souvent une deuxième famille pour les communautés roumaines de l'étranger. En dehors de la liturgie, le prêtre pourrait et devrait – dans l'idéal – être un animateur de la vie de la communauté roumaine, en tout cas de celle qui fréquente son église. L'église et ses annexes devraient servir aux activités (spirituelles, culturelles et linguistiques) de la communauté. Ses activités, en liaison avec les autres représentants de la communauté roumaine (associations, étudiants, lecteurs...) devraient viser l'encouragement du respect des traditions, de la culture et de la langue roumaine. C'est lui, le prêtre, l'acteur privilégié par excellence de la collaboration individuelle avec les parents roumains dans le but de la transmission de la langue roumaine aux enfants nés dans leurs familles. Les autres membres du réseau culturel et linguistique que nous proposons ici agissent surtout au niveau collectif, de la communauté roumaine dont ces familles font partie...

Depuis 2006 déjà, avec l'aide financière du DRRP (poursuivie en 2007), la MOREOM a créé à Limours (son siège de la région parisienne) un Centre de Coordination Educative (et de Catéchèse) (CCE) et un Centre de Documentation Pédagogique et de Catéchèse (CDPC). Le CCE coordonne déjà l'activité de trois premières écoles paroissiales (à Paris, Nice et à Strasbourg) où les enfants roumains reçoivent des cours de culture et de civilisation roumaine dans leur langue maternelle et dans un esprit orthodoxe. Ailleurs, sur le modèle existant dans d'autres paroisses, des « écoles de dimanche », où seraient donnés des cours de religion et de langue roumaine, pourraient être organisées avec l'aide des représentants de la communauté capables de les animer.

Des initiatives, il y en a et, souvent, elles sont vraiment extraordinaires. Avec l'aide financière du DRRP, la MOREOM organise depuis 2006 « Tabăra de tradiție și spiritualitate ortodoxă de la Tismana (le Camp de tradition et de spiritualité orthodoxe de Tismana) », projet destiné notamment aux enfants des Roumains qui vivent dans les pays de l'Europe Occidentale et Méridionale²⁵. Toujours grâce au soutien financier du DRRP, le CCEC (Centre de Coordination Educative et de Catéchèse) et le CDPC (Centre de Documentation Pédagogique et de Catéchèse) ont édité les premiers numéros de la Revue d'Information et de Documentation, finalisé la page web interactive du centre et acheté les manuels qui seront utilisés dans toutes les écoles paroissiales et du dimanche se trouvant sous la juridiction de la MOREOM. Les efforts de cette métropole en vue de la conservation de la roumanitude exprimée par la langue et la culture (y compris par la spiritualité) sont réellement remarquables. La MOREOM est le plus actif des membres potentiels de notre réseau culturel et linguistique, grâce aux acteurs exceptionnels qui agissent notamment dans sa structure hiérarchique. Et celui qui a le plus de potentiel, car les paroisses de la juridiction de la MOREOM ne représentent pas des institutions officielles de l'Etat roumain. Elles sont néanmoins des partenaires de grande confiance du réseau que nous proposons dans ce travail en tant que solution effective et viable pour la transmission de la langue et de la culture roumaine aux enfants nés dans les familles de Roumains et franco-roumaines de France, sous la forme d'un bilinguisme et d'une biculturalité.

Enfin, nous avons mentionné comme d'autres partenaires possibles du réseau linguistique et culturel roumain, la radio et la télévision. Au niveau des radios roumaines, la radio publique Radio România International peut être écoutée en France sur les ondes courtes et sur Internet. Il existe

également une cinquantaine d'autres radios, essentiellement privées, qui peuvent être écoutées par l'intermédiaire d'Internet (dont Radio France International România et la section roumaine de RFI Paris, que l'on peut écouter aussi sur les ondes courtes). Au niveau des chaînes de télévision, on peut regarder par l'intermédiaire du satellite (des antennes paraboliques) et sur Internet les chaînes publiques TVR International, Cultural, 1 et 2 et des chaînes privées : Pro TV international, Realitatea et Prima. Le soutien financier des médias en langue roumaine est l'un des objectifs prioritaires du Département pour les Relations avec les Roumains de l'Étranger. En ce sens, l'idée de créer à Paris ou en région parisienne une radio de la communauté roumaine, en partenariat avec la MOREOM, l'ICR, RRI, et des personnalités travaillant notamment pour RFI, ne paraît pas irréaliste. Au contraire! Il nous semblerait également intéressant que les chaînes de télévision et les radios mentionnés prévoient davantage de programmes spécifiques pour les Roumains présents en Europe Occidentale : des informations et des renseignements sur la programmation culturelle (de l'Ambassade, de l'ICR, des associations...), sur les programmes du DRRP et sur la communauté et ses représentants, sur les cours de roumains.

Nous ajouterions au réseau culturel et linguistique deux autres éléments importants de la roumanitude et de l'encouragement de la conservation de la langue roumaine en France: les sites internet et les restaurants roumains. Ceux-ci représentent des lieux privilégiés de rencontre pour la plupart des Roumains qui vivent en France, avec leurs amis – Roumains ou Français –, où leurs enfants pourraient retrouver un milieu linguistique à dominante roumaine. Tenus par des Roumains, de pareils restaurants existent à Paris et dans d'autres villes françaises : Chez Helena (50, bd. de Picpus, Paris 75012), DOINA (149, rue Saint-Dominique, 75007 Paris), Athanor (4, rue Crozatier), Chez Cristina (3, rue du Nil, 75002 Paris), La Roumanie (18, rue La Fontaine, 75016 – Paris) ; en province : à Bordeaux, le restaurant Muntenia (11, rue du Cerf Volant); à Marseille, Massilia Cuisine traditionnelle Roumaine (6 rue A. Poggioli-à la Plaine); à Rennes, Le conte de Dracula (30, rue de St. Malo, 35000 Rennes); à Toulouse, Daddy-Mici (33, avenue de Lyon) et le Restaurant des Balkans, qui propose des spécialités serbes, roumaines, bulgares... (9, rue du Pont St Pierre). En collaboration avec les propriétaires de ces restaurants pourraient être organisées aussi des manifestations culturelles et linguistiques des communautés roumaines des régions en question, des expositions, des concerts, des soirées gastronomiques etc.

En ce qui concerne les sites internet des Roumains de France, ils sont nombreux et des plus variés. Le portail **Franta-romania.com** est un lieu de rencontre et une source d'informations pour les Roumains qui habitent en France. Les articles (rédigés principalement en langue roumaine) sont regroupés en plusieurs thèmes : actualités, agenda, carte de séjour, informations pratiques, petites annonces, diaspora, la Roumanie. La plus importante ressource du portail est la liste de discussions en roumain ayant plusieurs centaines de membres. La meilleure façon de dialoguer en roumain, de se faire de nouveaux amis et d'avoir des réponses à des questions est de s'inscrire à ce groupe de discussions. Des rencontres concrètes (non seulement virtuelles!) entre les membres de ce groupe sont organisées chaque mois. Sur le site, on peut publier des articles et les forums sont accessibles sans inscription. Voici un exemple d'annonce très intéressante retrouvée sur le site: « *Cresa si Gradinita bilingua romano-franceza. Trimis de claudia c la 29 Ianuarie, 2007 - 17:51.- Paris, Ile de France: As dori sa stiu parerea d-vostra despre deschiderea unei crese si une gradinite bilingue la Paris, sau in imprejurimi. Va propun completarea acestui chestionar. Va multumesc.* »

Mentionnons d'autres sites roumains, en langues roumaine ou française:

<http://www.onlinero.com> ;

<http://www.roumanie-quotidien.org/> ;

<http://www.ziar.com/> ;

www.echange-roumanie.com ;

<http://www.roumanie.com> ;

www.franceroumanierc.free.fr ;

<http://www.balkans-courriers.info> ;

<http://www.mitropolia-paris.ro> ;

<http://www.orthodoxie.com/> ;

<http://pilde.uv.ro/> – pour les enfants ;

<http://scriptura.uv.ro/> – les Ecritures en images ;

<http://catecheseorthodoxe.free.fr/>

<http://www.nepsis.org/> [ro+fr+en] – le site de l'Association des jeunes de la Métropole orthodoxe Roumaine pour l'Europe Occidentale et Méridionale ;

<http://jeunesseorthodoxe.free.fr/> [fr] - Festival de la Jeunesse Orthodoxe ;

Association de Jeunes Nepsis [ro+fr+en] – le groupe d'information de l'association des jeunes Nepsis (sur Yahoo!) ;

ADERF info [ro - groupe sur Google] et Forum ADERF – listes de discussions des étudiants roumains en France (ADERF – l’association des étudiants et des doctorants roumains en France) ;

Orthodoxes à Paris [fr] – groupe d’informations (sur Yahoo!) concernant les événements orthodoxes de la région parisienne ;

www.nistea.com – le site du père Iulian Nistea (de l’Eglise roumaine de Paris) ; www.orthodoxesaparis.org – Orthodoxes à Paris (événements, adresses, albums photos etc.) ;

www.mitropolia-paris.ro.

En comprenant l’importance de taille que peut avoir Internet en tant que ressource d’information et support communicationnel dans la société contemporaine, le Département pour les Relations avec les Roumains de l’Étranger soutient financièrement les démarches pour la création d’une plateforme de communication intégrée sur Internet dédiée aux Roumains de l’étranger, une première dans le domaine et un projet ambitieux.

La presse écrite de Roumanie publie assez souvent des articles d’information concernant les possibilités concrètes qu’ont (ou que n’ont pas) les Roumains de l’étranger en ce qui concerne le maintien d’un contact direct avec la langue et la culture roumaine. Par exemple, à Paris, il n’y a pas de librairie roumaine²⁶. Il y a, en revanche, un Office roumain du tourisme, dont nous n’avons rien dit jusqu’à présent. Cet organisme devrait sortir de l’inertie caractéristique à tous les offices roumains de tourisme en général et proposer des programmes concrets de promotion de la culture roumaine (des expositions itinérantes, par exemple), qui puissent être transmises en province aussi, par l’intermédiaire des partenariats mis au point avec les offices de tourisme des villes jumelées avec des villes roumaines tout d’abord. Il devrait être également très ouvert à toutes les propositions venues de la part des paroisses roumaines, des associations, dans la même direction de l’encouragement collectif de la transmission de la culture roumaine et, implicitement, de la langue roumaine, sous la forme d’une biculturalité et d’un bilinguisme.

La plupart des journaux roumains publient également, de façon régulière des informations concernant les cours de langue roumaine organisés dans certains pays de l’Europe occidentale pour les enfants de la communauté roumaine, qui désirent « maintenir le contact avec la langue et la littérature roumaine et recevoir des notions de religion orthodoxe »²⁷. Le contact est donc envisagé comme optionnel et la

langue, la culture et la religion sont représentées et considérées ensemble. La relation entre la langue et la religion a déjà été mise en évidence plus haut. La MOREOM publie un bulletin d'information religieuse en langue française intitulé *Feuillet Saint Jean Cassien*, où l'on insiste plusieurs fois sur cet aspect. Néanmoins, ce qui nous semble regrettable est le fait que cette publication – extrêmement intéressante – ne soit plus rédigée qu'en français, alors qu'à ses origines elle paraissait simultanément en roumain et en français. La motivation des autorités religieuses est qu'elle s'adresse à un public plus large que celui d'expression roumaine, francophone, converti à l'orthodoxie, qui ne comprend pas le roumain. Dans l'un des numéros du *Feuillet*, par exemple, on suggère implicitement cela, lorsqu'il est question de la nécessité d'une catéchèse organisée à tous les niveaux, pour des enfants, des jeunes ou des adultes, « en tenant compte de la langue qu'ils comprennent »²⁸. D'un autre côté, nous avons précisé que la MOREOM représente le plus actif des acteurs qui participent aux efforts de conservation et de transmission de la langue roumaine dans les familles de Roumains qui vivent en France.

13. CONCLUSIONS FINALES

Nous avons essayé de présenter de façon pratiquement exhaustive les actions et les manifestations des membres du réseau culturel et linguistique que nous proposons dans ce travail justement pour suggérer le fait qu'il y a une multitude d'organismes institutionnels (et non seulement institutionnels) qui pourraient réunir leurs efforts en vue de l'encouragement et du soutien des familles de Roumains vivant en France dans le processus de transmission de la langue et de la culture roumaine sous la forme du bilinguisme et de la biculturalité, expressions incontestables de leur intégration biculturelle et bilinguistique dans la société française. Nous pouvons affirmer que les solutions que nous proposons ici quant à la conservation et à la transmission de la langue roumaine sont réalistes et parfaitement faisables, la famille roumaine (ou franco-roumaine) se sentant ainsi encouragée à transmettre une langue qui exprime une culture européenne majeure, à l'intérieur d'une communauté roumaine établie en France, selon l'exemple de nombreuses autres communautés étrangères qui vivent sur le territoire de l'Hexagone. Certes, on pourrait nous reprocher –du point de vue lexical– une grande fréquence d'emploi de noms tels *promotion*, *soutien*, *conservation* et des

verbes correspondants: *promouvoir, soutenir, conserver, encourager*. Nous nous sommes inspirée du discours officiel des programmes proposés par les membres du réseau culturel et linguistique prôné dans cette recherche (ambassade, DRRP), tout en employant les verbes au conditionnel. Ce qui est certain est que seuls, les parents ne peuvent parvenir – que très difficilement – à transmettre la langue roumaine à leurs enfants nés (ou pas), mais surtout élevés en milieu linguistique non-roumain, dans la société française contemporaine. La solution que nous proposons – celle d’une concertation des efforts de tous les membres d’un réseau culturel et linguistique sous la direction du Service d’Action Culturelle et Linguistique (SACL) est une solution de bon sens, qui ne peut que responsabiliser au maximum les parents quant à l’importance de taille de la transmission de la langue roumaine à leurs enfants, sous la forme du bilinguisme franco-roumain, quel qu’il soit (tronqué, passif, simultané, précoce...). D’un autre côté, ces parents devraient être conscients du fait que tout ce réseau n’existerait que comme un système de possibilités, qu’il ne dépend que d’eux – en tant qu’acteurs privilégiés dans le processus de transmission du roumain – que ce système se transforme, par leurs efforts personnels, en une véritable actualisation linguistique de ces éléments composants de nature institutionnelle.

NOTES

- 1 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R., REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle et souffrances de l'identité*, Dunod, 2005, p. 144.
- 2 GRAVAUD-HOUDEBINE Anne-Marie, 1998, « L'imaginaire linguistique : questions au modèle et applications actuelles », *Limbaje si comunicare, III, Expresie si sens*, Iasi, Editura Junimea, p.12.
- 3 GRAVAUD-HOUDEBINE A.-M., ouvr.cité, p.29.
- 4 GRAVAUD-HOUDEBINE A.-M., ouvr.cité, p.29.
- 5 En principe, la francisation des noms roumains finissant en *-u* se fait par l'adoption de la finale *-o* (comme dans le cas très célèbre d'Eugène Ionesco) ; il y a également des cas où les personnes en question choisissent une finale en *-ou*, afin de rendre graphiquement possible une lecture française correcte de leur nom roumain : Popescu etc.
- 6 Corpus d'enquêtes Dumas.
- 7 MACKAY William Francis, 1976, *Bilinguisme et contact des langues*, Paris, Klincksieck, p. 417: « Il y a un comportement linguistique réciproque, lorsqu'un stimulus linguistique entraîne une réaction linguistique de la part de l'individu ».
- 8 Corpus d'enquêtes Dumas.
- 9 L'une des deux langues est seulement comprise, sans que le sujet la parle, l'utilise d'une façon ou d'une autre.
- 10 L'une des deux langues est considérée inférieure, ou en tout cas n'est pas considérée au même niveau par l'entourage, ce qui entraîne une compétence limitée dans cette langue et une démotivation de la part du sujet à l'égard de son utilisation.
- 11 Il s'agit du commentaire du grand-père, pour disculper un peu la non-transmission du roumain chez ses petits-enfants par sa propre fille (la mère des enfants).
- 12 Dans deux cas sur cinq, nous avons des situations de bilinguisme passif.
- 13 1. Une jeune maman de 27 ans, née dans une famille mixte, franco-roumaine, de père roumain et de maman française. Elle aurait voulu apprendre le roumain, langue que son père a refusé systématiquement de lui transmettre, chose qu'elle regrettait profondément. 2. Une jeune adolescente adoptée à sa naissance par des Français, qui cherche à retrouver ses origines et implicitement à apprendre la langue roumaine. 3. Le cas de déjà mentionné de la jeune femme de 26 ans, née en France de parents roumains, qui a écrit au Centre Culturel Français de Iasi.
- 14 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R., REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle et souffrances de l'identité*, p. 93.
- 15 *Idem, ibidem*.

- 16 REA A., TRIPIER Maryse, *Sociologie de l'immigration*, Paris, Editions de la
 Découverte, 2003, p. 101.
- 17 LAPEYRONNIE Didier, *L'individu et les minorités*, Paris, P.U.F., 1993, p. 100.
- 18 KHELLIL Mohand, *Sociologie de l'intégration*, Paris, P.U.F., 2005.
- 19 KAES René, RUIZ CORREA O., DOUVILLE O., EIGUER A., MORO M.-R.,
 REVAH-LEVY A., SINATRA F., DAHOUN Z., LECOURT E., *Différence culturelle
 et souffrances de l'identité*, Dunod, 2005, p. 148.
- 20 *Idem, ibidem.*
- 21 Les cours sont destinés aux enfants d'âge scolaire et préscolaire, divisés en
 deux groupes distincts et sont dispensés par un instituteur qualifié, qui
 travaille avec les manuels attestés par le Ministère roumain de l'Éducation.
 Ils ont lieu à l'ambassade, dans un espace spécialement aménagé à cet
 égard, tous les dimanches matin, de 10 heures à midi. Le coût de la scolarité
 est de 25 euros par mois pour chaque élève, somme établie dans le cadre
 des réunions des parents et destinée exclusivement à rémunérer l'instituteur.
- 22 Selon les dernières informations de l'Ambassade de Roumanie en France :
Newsletter no. 8 du 17 mars 2008. Par l'Institut de la Langue Roumaine, les
 lecteurs dépendent du Ministère de l'Éducation Nationale.
- 23 Selon le *Petit guide des monastères orthodoxes de France*, rédigé par le père
 Samuel tout récemment (en 2008).
- 24 Mgr. Laflèche, l'un des plus importants d'entre eux, qui comprenait
 parfaitement la liaison intrinsèque qui existe entre la langue, la culture et la
 religion, écrivait dans l'un de ses livres : « Sans écoles où ils puissent s'instruire
 dans la connaissance de leur langue maternelle, sans église où ils puissent
 recueillir même les éléments de l'instruction religieuse, il n'est point étonnant,
 si en cessant de parler français, un trop grand nombre hélas ! cessent d'être
 catholiques et canadiens français » : dans Maurice Lemire *Dictionnaire des
 œuvres littéraires du Québec*, éd. Fides, Montréal, 1978, p.618.
- 25 Le projet vise à proposer aux enfants roumains de l'étranger la possibilité de
 rester en contact avec les traditions et l'identité culturelle, linguistique et
 religieuse de leurs parents, de vivre deux semaines dans leur pays d'origine.
- 26 Il y en a deux polonaises, par exemple. Par contre, à Madrid, la première
 librairie roumaine a été inaugurée le 21 avril 2008.
- 27 Ziarul *Lumina*, 22.02.2008.
- 28 *Feuillet Saint Jean Cassien*, no 219, p.5.

BIBLIOGRAPHIE

- AMOSSY, Ruth, *Les idées reçues. Sémiologie du stéréotype*, Nathan, Paris, 1991.
- BOUTON, Charles, *La neurolinguistique*, P.U.F., collection « Que sais-je ? », Paris, 1984.
- DUMAS, Felicia, « Comportements linguistiques et types d'interférences dans la pratique du bilinguisme chez l'enfant franco-roumain », in *Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza Iași, Secțiunea III e, Lingvistică*, tomul LII / 2006, Iași, Editura Universității, Iași, 2007.
- DUMAS, Felicia, « Interférences franco-roumaines sur le chemin du bilinguisme francophone », in *Espace(s) francophone(s)*, Actes de la *Journée d'étude du 29 mars 2006*, Editura Demiurg, Iași, 2007.
- DIMINESCU, Dana, *Visibles, mais peu nombreux*, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 2003.
- FANTINI, A., *Language acquisition of a bilingual child : a sociolinguistic perspective*, College Hill Presse, San Diego, 1985.
- GROSJEAN, F., « Le bilinguisme : vivre avec deux langues », in *BULAG*, numéro 11, 1984.
- HOUEBINE-GRAVAUD, Anne-Marie, « L'imaginaire linguistique : questions au modèle et applications actuelles », *Limbaje și comunicare*, III, *Expresie și sens*, Editura Junimea, Iași, 1998.
- KAES, René, RUIZ CORREA, O., DOUVILLE, O., EIGUER, A., MORO, M.-R., REVAH-LEVY, A., SINATRA, F., DAHOUN, Z., LECOURT, E., *Différence culturelle et souffrance de l'identité*, Dunod, Paris, 2005.
- KHELLIL, Mohand, *Sociologie de l'intégration*, P.U.F., Paris, 2005.
- LAPEYRONNIE, Didier, *L'individu et les minorités*, P.U.F., Paris, 1993.
- LEMIRE, Maurice, *Dictionnaire des œuvres littéraires du Québec*, éditions Fides, Montréal, 1978.
- LEOPOLD, W., *Speech Development of a Bilingual Child* (4 volumes), North Western Press, 1939-1949.
- MACKEY, William Francis, *Bilinguisme et contact des langues*, Klincksieck, Paris, 1976.
- MANESSY, Gabriel, WALD, Paul, *Plurilinguisme : normes, situations, stratégies*, l'Harmattan, Paris, 1979.
- REA, A., TRIPIER, Maryse, *Sociologie de l'immigration*, Editions de la Découverte, Paris, 2003.
- SAMUEL, hiéromoine, *Petit guide des monastères orthodoxes de France*, Monastère de Cantauque, France, 2008.
- VALLETOUX, Cécile, « La prise de conscience du bilinguisme à travers l'imaginaire linguistique des enfants préscolarisés bilingues », in *Limbaje și comunicare*, III, *Expresie și sens*, Editura Junimea, Iași, 1998.
- VOSGEL, Klaus, *L'interlangue, la langue de l'apprenant*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1995.